

П 173844/3(93)

Сервоний
шлях

1931

№3(93)

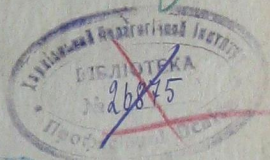
05
7-45
173844307
362

1937

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ЛІТЕРАТУРНО - ХУДОЖНІЙ, КРИТИЧНИЙ
І ГРОМАДСЬКО - ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ
ФЕДЕРАЦІЇ ОБ'ЄДНАНЬ РАДЯНСЬКИХ
ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ (ФОРПУ)

№ 3
(93)

БЕРЕЗЕНЬ

1931

59

РЕДАКЦИОННО-ТЕХНИЧЕСКАЯ

РЕДАКЦИОННО-ТЕХНИЧЕСКАЯ
РЕДАКЦИОННО-ТЕХНИЧЕСКАЯ
РЕДАКЦИОННО-ТЕХНИЧЕСКАЯ
РЕДАКЦИОННО-ТЕХНИЧЕСКАЯ

8. IV
1897

22

РЕДАКЦИОННО-ТЕХНИЧЕСКАЯ
РЕДАКЦИОННО-ТЕХНИЧЕСКАЯ
РЕДАКЦИОННО-ТЕХНИЧЕСКАЯ

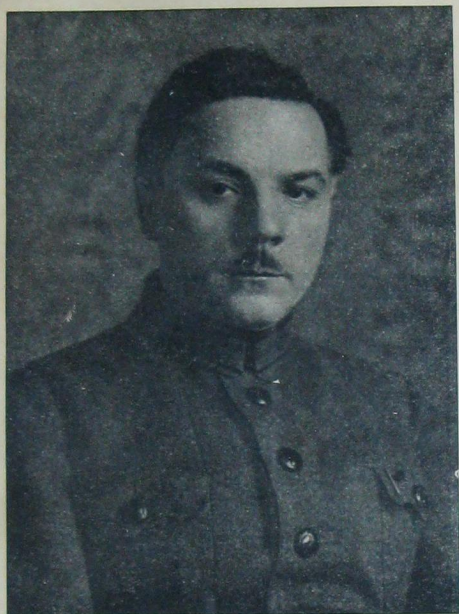

Угрюмовит № 2451, 3/11 1931
Зам. № 3504, Тираж 5.900.

З М І С Т

	стор.
В. Сосюра. Ворошилов. Поезія	5
В. Бобинський. Маршал. Поезія	6
І. Дніпровський. Фаланга. Повість	9
В. Поліщук. Похід праці. Перспективний марш	39
П. Байдебура. Біля врубівки. Оповідання	40
П. Кононенко. Наступ. Поезія	50
В. Кузьмич. Турбіни. Повість (продовження)	52
Ст. Крижанівський. Шахта Марія. Поезія	68
Ст. Лілянов. Таємниці Дунаю. Уривок із оповідання	69
М. Марчевський. Чотники. Уривок із оповідання	71
Я. Гримайло. Комуна. Поезія	86
В. Юрезанський. На половецькому полі. Нарис	88
М. Трублаїні. На Білому морі. Нарис	100
П. Демчук. Неогегеліанство як зброя фашизму	114
І. Ткачук. Пролетарська література в добу соціалістичної рекон- струкції	140
В. Гнатюк. Критичні uwagi до історично-літературних курсів В. Коряка	149
П. Костенко. Образ нової жінки в сучасній літературі	163
Г. Бакалов. Революційна література Болгарії	179
В. Басков. За пролетарське мистецтво	194
Д. Гордєєв. Ніко Піросманашвілі (з нагоди виставки його картин в Харкові)	198
Хроніка	200
Бібліографія	213

Березинський — „Нові шляхи“ — на новий шлях. І. Пятківський — „Іду“ поезії
Дмитерка. Державін — „Переклади Гоголя“. Пятківський — „Алмазна свита“
Юрезанського. Випадковий — Відривний календар на 1931 р.

КЛИМ ВОРОШИЛОВ
З нагоди 50-тиріччя

ВОРОЩІЛОВ

ПРОЛОГ ДО ПОЕМИ

Вони ішли, клинок — на штик.
 До бою кожен з них привик,
 як і до смерті, з роду.
 Їх вів звичайний робітник
 з Алчевського заводу.
 Їм нерви гнів налляв ущерб,
 між ними й я ішов на смерть
 з Донецьких гір надхненно.
 Гула земля, горіла твердь,
 кривавились знамена.
 Змітав усе нестримний літ,
 бажання волі і побід
 вело нас на багнети.
 Прийми ж, наш вождь, і цей привіт
 од земляка — поета.
 Де під землею гул і мла,
 де даль копальнями цвіла,
 і праця рвала жили,—
 там вийшов з нашого села
 товариш Ворощілов.
 В огні заводському заграв
 там над полями крики гав
 заліза вічний дзенькіт,
 де виростав і бідував
 у праці Клим маленький.
 В уяві ще його встають
 його дитинства хмарна путь,
 завод і пристав Греків
 і поліцаїв чорна лють,
 і страйків путь далекий.
 Той бачив шлях і далі ті,
 вечірні шахти золоті,
 той вугіль і солома
 з торбинкою в страшнім путі
 майбутнього наркома.
 В уяві ще його встають
 той крик гудків і ранків муть
 і рідна Третя Рота,
 де біля станції цвітуть
 сади й огні заводу.
 В туманнім мареві згадок
 і земська школа, спів і крок
 встають все знов і знову...

Ні, не забув наш ватажок
 учителя Рижкова.
 Той шлях іде не стуманів.
 І бачу я, і чую спів,
 і я в ту даль дивлюся,
 коли він вів робітників
 на громи революцій.
 Туманні споминів рої...
 Та бачать очі ще твої
 ті дні в огнях атаки:
 червона гвардія, бої,
 і німці й гайдамаки....
 Огонь тих споминів пече.
 Там кінь - у - кінь, плече в плече,
 ми йшли і дні, і ночі...
 За блиском блиск і ще, і ще
 огонь гармат клекоче...
 Там десь руїни і хрести,
 і в сьайві нашої мети
 там армія червона,
 де гнав на захід з нами ти
 Пілсудського загони.
 І знов крізь вибухи гармат
 твоя уява йде назад
 на довгу путь заслання...
 Цвітуть думки, як дальній сад
 од ночі і до рання.
 Не марно ж роки ті гули
 і повні світла, й повні мли,
 криваві дальні роки.
 Це так. Бо ми перемогли
 й будуєм світ широкий,
 будуєм світ такий, що скрізь
 лунає дзвін його заліз,
 як Леніна ідеї,
 будуємо соціалізм
 ми для землі всієї.
 А прийде час, і знову літ
 в бажанні спільному побід,
 ми підем на багнети.
 Прийми ж, наш вождь, палкий
 привіт
 од земляка поета.

ВАСИЛЬ БОБИНСЬКИЙ

МАРШАЛ

Із циклу „Три портрети“

Цей старець згорблений в м'якому кріслі,
що на головню шаблі руку спер —
про що, про що він думає тепер?
куди летять його понурі мислі?

Цей старець з божевільними очима,
мережка рис довкола уст тонка,
ця стрункопальця пешена рука,
що з неї камінь ярко кров'ю блима,

цей вниз опущений шляхетський вус,
такий мені з днедавніх днів відомий,
такий мулький і прикрий наче спомин,
що жив колись, та в мертвоті загус.

*

Я знаю: ти нам всім смертельний ворог.
Між нами — прірва прірв. Між нами — море
ненависти, злоби рвачкий крутіж.
Ми — в твоє око вицілений ніж.

Я знаю: прийде мить ясна й жорстока —
ми, як скальпель, проб'єм дно твого ока
і всьому світові покажем ми
криваву катаракту його тьми.

Я знаю: буде так. Я знаю: буде.
Недаром нам кров запеклася в грудях.
Кров вибухне, бо кров — наш динаміт.
І з тебе, каге, не остане й слід.

*

Маршал дуже любить свої дві
маленькі донечки

Це що скимлить? Щенята? Ні, це діточки
злидарів зліцитованих за податок.
... Рука з сигнетом пестить голівки
двох ніжненьких дівчаток...

Полосують шаблі, точать кров штики
за пожежі панських палаток.
... Рука з сигнетом пестить голівки
двох ніжненьких дівчаток...

Манівцями у ніч чоловіки й жінки
і малеча: ввесь врятований статок.
... Рука з сигнетом пестить голівки
двох ніжненьких дівчаток...

Це Колізей? Circenses?.. Пси - вовки
рвуть тіло з лиць, грудей, з кривавих п'яток.
... Рука з сигнетом пестить голівки
двох ніжненьких дівчаток...

Ай, ні! Ай, ні! Ай... руки - хижак
і дріт розпечений вгрузає в м'якоть маток...
... Рука з сигнетом пестить голівки
двох ніжненьких дівчаток....

*

Грузьке лице з - за тебе визирає,
грузьке лице:
рот павука — загострене ссальце.
Це фабрикант; та хто під ним — не знаю,
бо ротом в землю вдавлене лице.

Грузьке лице з - за тебе визирає,
грузьке лице;
рот п'явки має — сплюснуте ссальце.
Це спекулянт; та хто під ним — не знаю,
бо ротом в землю вдавлене лице.

Грузьке лице з - за тебе визирає,
грузьке лице:
рот кажана — опирає ссальце.
„Єрей Христа“; та хто під ним — не знаю,
бо ротом в землю вдавлене лице.

Грузьке лице з - за тебе визирає
і ще і ще,
і всіх роти — ненаситне ссальце.
Багато їх! Хто ж унизу — не знаю.
бо ротом в землю вдавлене лице.

І всі вони регочуться аж квочуть
усі вони
і кров з того, що є під ними, смочуть
і всі вони: Ах - ах! Ах - ах! як добре
коли державу муж веде хоробрий!

А ти в тіло Того проколов чотири штики
до двох долонь і двох п'яток,
... і рукою з сигнетом пестиш голівки
двох ніжненьких дівчаток...

Цей старець згорблений в м'якому кріслі
в тьму оком впився божевільно - мертвим.
Од Сходу йдуть громи у хмарах звислі.
Встають раби. Буť бурі, карі, жертвам.

Встають раби. Од Сходу дзеньк і бризки.
Од Сходу блиск — там розгорівся розум.
Довкола уст зійшлись жорстокі риски.
Мутніє зір. Буť карі, помстам, грозам.

Од Сходу блиск — там пломеніють кузні,
там дні ростуть з вугілля, сталі й ґрунту.
Там дні ростуть розковані, потужні,
величні дні повстань, розправи, бунту.

Ще мить, ще мить. І перехлюпне жах
у світ тирана, маґа й банкомета.
І ось займається в твоїх очах
кривавий блиск шляхетського сигнета.

Ти не допустиш. Вдариш на алярм.
Знімеш весь світ штика, петель і кнута.
Ти — вірний панських Паневроп жандарм,
всепольський цар, шляхетський чорт Борута.

Який жалкий твій істеричний сказ!
Тобі ж ніяк того і не збагнути,
що з віку думки й самовладдя — нас
у кам'яний вік вже не повернути!

*

Ми знаєм: Ти нам всім смертельний ворог.
Між нами — прірва прірв. Між нами — море
ненависти, злоби рвачкий кругіж.
Ми — в твоє око вицільений ніж.

Ми знаєм: Прийде мить ясна й жорстока,
ми, як скальпель, проб'єм дно твого ока,
і всьому світові покажем ми
криваву катаракту його тьми.

Ми знаєм: буде так. Ми знаєм: буде.
Недаром нам кров запеклася в грудях.
Кров вибухне, бо кров — наш динаміт.
От тебе ж, кате, не остане й слід.

Ми знаєм: буде так. Ми знаєм: буде.
І в твою царстві тьми повстануть люди!
І твій понурий замок Бельведер
вквітча веселий стяг ПСРР!

ФАЛАНГА

І

Чотири дні очмаріло мчав поїзд. З свистом летіли настріч ночі й вітри, дні і піски, полустанки і станції. В двері і люки вагонів мигали стовпи, кольорові будівлі, дерева, димарі, водокачки. На одну станцію ззаду біг другий поїзд з другим полком, а за ним, на таким же самим інтервалі, хвіст за хвостом поспішала друга бригада. В свою чергу одна за одною гнались ще дві — піхотна і кавалерійська дивізії — з західнього фронту на південь перекидався N корпус.

Один раз на добу передній поїзд спинявся. Тоді вагони — теплушки висипали свій сірий вантаж — на годину. На таких коротких «привалах» Григорій Люшня запасає сухарями й консервами. З своїм і чужим казанками в руках, з сокирою і киркомотикою по боках і новою лопаткою ззаду, по гомону, дзвону й плечах він скакав на перон, коливав до ротної кухні - плятформи, талував в нетерплячій черзі до димного кашовара, завертав потім до куба — тонким голоском звучала воєнна труба, і він, боячись залишитись, верблюжою ристю трюхав «додому». Сповнений запахів, скриків, живої ваги, поїзд важко калатав в усі буфера і знов розвивав свою швидкість.

Та - та - та. Ті - та - та. Та - та - та, ті - та - та...

І сьогодні Люшня на верхній полиці свій прокинувся першим, оправився лежачки в люк, далі просунув туди ж свій рижий картуз і заслухався в стукіт. «Музика», — розцвітив він рижий свій ус, і, за браком інших яскравих речей, зацікавився сонцем. Чотири рази це вогнене колесо - круг виходило з різних кінців: спочатку праворуч, другого дня — ліворуч, вчора — край ешельону, а нині — таке ж свіже й крихке — підкотилось на рейки, на самий шлях паровозів.

«Палахкотить, як горен. Ххе»!

І на уяву Люшні почали набігати: то кузня, то ковальський хвартух, то інші мінливі уривки з минулого...

«Пригнали» його на фронт по снігу якраз на водохрища. Десь у лісі, вночі, маршовий батальйон зупинили коло якогось незримого «штаба полка» (було тільки кругле і жовте вікно), розбили на партії і розвели в різні кінці — караванами. Перша куля, що пролетіла рикошетом вгору — здалося йому — цілила йому прямо в голову. За лоба він і вхопився рукою. І накланявся ж він їм, сукиним дочкам, «дум - дум» — поки, нарешті, впав у якусь яму. Це й була та славновісна «позиція». Тієї ж ночі розбудили його чоботом в бік і повели ще кудись наперед, де він порвав собі шаровари об дріт і налетів груддю на пакіл. В другій ямі, залишившись один на один, згідно з наказом «пострелювать», він зарядив свою винтовку і раз-по-раз бухав в темряву. «Відтіля» вряди - годи теж одзивалися, і було темно і тоскно. Вже вранці прийшла йому зміна, потім у ліс привезли запізнілі різдвяні дарунки, і йому, Люшні, припав червоний кисет з голубими пухкими кутасами. Згодом він пізнав всю воєнну премудрість. Згодом він уже сам іронічно стрічав каравани нового поповнення і називав молодняк «сіра порція». Печероподібні

рови рятували його од куль і сталевих чавунних шматків і він їх навіть полюбив за цю їхню роллю. Власне ціле його життя розірвалось на дві половини — до окопів і самі окопи, — причому все перше одійшло в таку далечинь, що сам не йняв віри: чи дійсно коли ходив по землі, мав хату, жінку, дочку і двох матерів — «рідну й двоюрідну»? «Жоною» тут звали рушницю, а кузню його — гупання двох молотів — замінила «тисяча кузень»... Нежданно-негадано, в понеділок вночі, Венденський полк витягли втірше з нутра глини й багна і везуть, «мабуть, на другі хронти. Непогано. А головне, що безплатно. Ті - та - та, та - та - та. Хха!»

— Де ж це ми, куманьки, га? — Це Міхеїч розвився з клубка і ревізує стриженим оком рудий ранець «з убитого німця» — свою приватну похідну крамницю.

— Германія! — густо гавкнув Чугаєв, задзвонивши своїми хрестами й медалями. Інформатор соковито зігнув, переступив кілька плечей і голів, потім присів навшпиньки і влаштував біля поруччя округло - напружену спину.

На обох етажках і в підвалах застучало металеве окопне приладдя. З - під розкритих теплих палаток і ковдр тонко запахло онучами. Осіяний довгою смугою в лок і широкою в лівій одвірок, біля дверей згромадились черги. Дехто витяг свої запасні харчі і, спустивши ноги з другого поверху на нижній чуб чи погон, приступав до сніданку. Посеред теплушки лежали лише Папакіца й Маруся, (б. балаганний комедіант і б. кравець), що з причини своєї м'якої вдачі діставали всі життєві блага на останку.

— Яка Германія? — кинув визивно Люшня, щоб заглушити шум ешелону. — Ти бачив її? Та там соша на соші, город на городі. Га? А тут... лоскутня монархія.

— Дуже ти вумний...

— Відай, братани, Росія, — протяг примирно Міхеїч, переховавши з ранця в кишеню свій повний і також «від німця» гаман і, по праву поважних років, вмотив свою довгу закопчену бороду поруч цвітистих бантів і дзвонного срібла.

— А я говорю тобі, рижий хохол, що Германія...

— А я говорю тобі: Австрія, чортів кацап...

— За... цап!

— Пі - і - шла шеретовка, — свиснув докірно Черних, останній могіканин з колишніх кадрів полка, що носив іще мирного часу мундир з одним білявим «личком» і жовтою цифрою 178 на цвілих бурякових погонах з такими ж плямистими кантами. — Не все одно, де тебе вб'ють?

— Як би все одно, то лазили б у вікно, а то ходять у двері, — прокричало з люка кризь вітер.

Проте, це ще не була «шеретовка», а тільки лагідний вступ до майбутнього герцю. До прибуття Люшні числом орденів і дотепністю Чугаєв був ротний Ісав, але тепер молотобоець, що гнув одною рукою підкову і спинався на ходу колесо кухні, з кожним новим двобоєм одсував його на другий плян і погрожував затьмарити всю його славу. З руського боку (Чугаєв був сибіряк) була справжня жага обернути полтавця в ніщо, миролюбний хохол не ставив собі такої мети і змагався, виключно з любови до слів, як аматор. Перший — з ярусом своїх відзнак — налягав на бойові заслуги, жарт його був важкий, як сарказм, другий — «сам од природи Григорій» — жартував без натуги, з легкістю пурхання птіці. Вчорашня вечірня сутичка скінчилась поразкою «Голіята», і заснув він з жаждою помсти й реваншу.

— Рипить - скрипить, як полтавська гарба, — проголосив баритоном Чугаєв, хилитаючи тілом од сильного руху вагону. — Трясе всіма своїми суглобами.

— Хараш - шо! Качає, як судно, — проспівав в розтяжку Люшня і розставив ілюстративно долоні. — Качає, як баба на ляжечках...

Всі етажкі перегукнулись реготом. Цютливий Маруся й собі коротко бризнув смішком, а його невеселий сусіда заплющив очі і потягнувся знеможено всім корпусом.

— От бухне весь полк під одкос — і к чорту дві тисячі...

— Не все одно: погигать? — повторив уже знизу свій печальний приспів Черних.

— Все одно, — зідхнув смоляною Міхеїч.

— Один чорт, один мед, що одкос, що кулемет, — проказав скоромовно Люшня, знову вмоштуючись в люк, де в полі зору його на цілій півсотні дверей мотлялись крайки гімнашторок і віхті білизни. — Глянь но, друзя, весь поїзд у хлагах. Мир, братці, чи табельний день?

— В голові в тебе табель...

І пішла катавасія. Спочатку олімпіада була суто - воєнна — хоробрість і страх, потім територіяльна — Полтава - тайга — перебігла на образ національних жінок — сибірячку й хаклушку, а закінчилась на інтимних частинах тієї і другої. З обох боків це був панегірик своїй стороні і хула супротивній. Ніхто не скупився на гіперболи підзахисній статі, епітети, мегафори, карколомні порівняння. Такі суто - жіночі розмови були улюбленим жанром окопників: вони одривали од дійсності. Теплушка бігла буквально під регітним дахом.

— Чортова!.. Зняла кагал...

Баталісти раптом засікли язик, і Чугаєв метнувся на протилежну полицю.

На сцену життя виступала нова персона. Вставав з своєї подушки фельдфебель, Догов - Чех, цегляний з лиця і залізний характером, і в ту ж мить усі звуки, окрім невідданих людям, прошуміли і вмерли. Під скрекіт теплушки, шипучий шум рейок і вітру, грізний начальник переступив через Папакіцу і виразно кивнув до дверей — прискорити темпи.

Невдоволений забарністю підлеглих, ткнув елегантним носком в рваний черевик і звів за плече добровольця Сержоу.

— А ну ти, сіра порція. Годі!

— Що я — не така людина? — промимрив скаржно Сержоа, держачись обі-руч за хитливе поруччя.

Чугаєв засмикався з реготу ободом — тоді дужче дзвонили медалі, — але настрої його нікого не підбив на компанію. І не зважаючи на шестерну — з чотирьох люків і навстяж одкритих дверей — вентиляцію, запанувала грозова атмосфера. Всі мозки спинились, погасли. В русі були тільки щелепи, але в такому повільному, наче всім 60 ротам в один момент застиміли зуби. Не розрідилась вона і тоді, коли туалет було скінчено, умито з милом лице (зливав йому той же Чугаєв) і влаштовано його на дверях — очима на миготливі лісово - степові краєвиди.

— Міхеїч, — покликав на мигах Люшня. — Дай, брат, іще одну пачку мархоточки. Вір совісті, оддам до копійки.

— Мій торг: сьогодні за гроші, завтра — в борг, — ляснув любовно крамар-санітар німецький свій ранець.

— Знаєш, хто набір дає? — яхидно примружив Чугаєв хижу тасжну брову, готовий до соромницького жарту.

— Одстань ти, смола!.. Останню, Міхеїч.

— Остання в попа попадє...

— Рівно буде карбованець...

— Гей ти, Расторгуєв, — гукнув сердито Черних. — Дай чоловіку. Не будь ти Вільгельмом. Сміло дай. Я ручаюсь...

Але Міхеїч мав стоїчно - залізний характер. Вся рота боргувала йому, і коли Догов - Чех являв собою царя, Чугаєв — його головного міністра, то Міхеїч найменш — департамент податків. В дорозі він принципово повстав проти словесних векселів, і рукоїмця Черних одраховував йому міддо 18 (в «Росії» ціна їй була 8) копійок за пачку. Тоді щасливий Люшня пересмикнув пухкими кутасами свого кисета і — зробив носа Міхеїчу.

Вітер розносив в степи дим тютюну й паровоза.

— Пане підпарошиш, — Чугаєв зігнув свого широкого обода над золотими плечима свого покровителя. — Будь ласка, скажіть: Австрія це чи Германія?

Догов - Чех многозначно оглянув рухливо - барвисту місцевість (поїзд якраз минав річку), добув з планшетки цілий склад мап і заглибився в розшуки. Порівняння природи й символічних її значків ішло дуже довго — розмова в вагоні припала до шепоту. Нарешті, фельдфебель дійсно найшов щось подібне між тим і другим, але сам він, включно до страшного суду не втнув би жодної назви, якби не прийшла йому поміч в особі «студента». Цим почесним званням вшановано Папакіцу не за знання (б. комедіант ледви знав руську), а за чудесне читання латиниці.

— Сан, — прошепотів референт, тріпнувши своїми химерними грецькими бачками.

— Сан, річка Сан, — оголосив тоді Догов - Чех. — Скоро буде город Львів, Перемишль... і так далі.

— Значить, австрійська імперія, — підхопив переможно Люшня. — Значить в макітрі в хахла є олія. Крутить машинка. Хха!

І, вп'явшись в степ, де хитрувала в очеретах синьоколінна ріка, почав думати коваль про славетну австрійську фортецю, потім про Сан, що незабаром асоціював йому Оксану, а через кілька секунд, заколисаний поїздом, включився в одне, в останнє видіння — в Оксану з Оксанкою. Врізалась в пам'ять вона не, лицем, не в домашніх умовах, а завжди в одній позі, завжди на вокзалі, завжди коло будки. У циганським платку, розставивши ноги, розстебнувши до пояса пазуху. І здається Люшні, що й досі вона стоїть на тім самім пероні, під тим самим дихтарем, косо падає дощ, махають хустки, а вона підіймає вслід поїзду його «жабеня», подібне на ранець Міхеїча з вушками.

— Тихо и плавно качаясь, — замимрив глухо в степи Догов - Чех. — Ах, і тоска ж. — Він згорнув свої мапи. — Заспівай щонебудь, Маруся.

Вайлуватий Маруся, що після свого найближчого друга уже готувався оддати кесарево кесарю, підскачав на ноги і витягся в струнку. Офіційне, в ротних списках його прізвище починалось на ф. — Файнштейн чи Фокштейн, але ніхто його так не звав і перехрищений на християнське жіноче ім'я, носив він його з задоволенням. Всевидючий Чугаєв проте запевняв, що він «половина того, а половина того, і, канешно ж, живе з своїм греком». В репертуарі Марусі була одним одна пісня, од якої він власне й дістає своє ім'я.

— Валяй, Маруся! — заохочував з мари Люшня.

Непевно держачись за живіт, подібний скоріш на протилежну йому утробу в певні часи, Маруся прочистив свій голосовий струмент, обсмикав свою воєнізовану кофту, двічі знизив плечима, немов готувався не до пісні, а до якогось кавказького танцю, і завив «козлетоном»

Маруу - ся а - траві - і - лаась.
В больніч - ний домм ййо везу - ут...

Власне була це не пісня, а дивовижна якась вокально-музична пантоміма щось на манір *comedia dell'arte*, або радше театру Петрушки, бо виконував артист не лише композицію, не токо всіх її персонажів, а виображав і самі їхні речі, як от: знаряддя отруєння, спосіб лежання самогубці в труні і форму самої поїздки «в больницю». Догов - Чех був трохи глухий і така саме пісня задовольняла всі його мистецькі вимоги. Любили цю пісню й усі колеги співця, не так за печальну долю героїні її, як за оспівування підсобних речей і другорядних фігур: співчутливого лікаря, матері і тієї могили, що незримо ходила за кожним, в - яв і в - тай снілася кожному. Один тільки Люшня був дисонансом. Більше того: зберігав якусь радісну зверхність над загальною тоскою й закурою. Витягнувши трубкою губи, він широко хитав головою, як в бурю хитається дерево, і на всіх особливо ударних місцях підсилював драматичне вражіння відповідними рухами й свистом.

Сй док - тор а - твеча а - ст:
— На клад - б і ще лежі - т...

Маруся завів свої очі під лоба, схилив павутинням обведене вухо на праве плече, даючи повне уявлення про вічний спокій, і рикливий клубок цього куплета, перейшовши в надгробну заплачку, обірвався останнім зідханням небіжчиці.

Слухачі - глядачі, доведені до вищої міри захоплення, затаївши подих, виждали одльоту жіночої душі і враз зарубали в долоні.

— Біс, біс... Повторить!..

Маруся блаженно хитався на оплесках.

— Пожар, братці,— прошепотів коло люка Люшня,— пожар!..

Всі лица раптом поблідли. І ще зачаровані співом, однесені в мирні краї свого колишнього побуту, пасажири стріпнулись і непорозуміло покотились на двері.

II

Мабуть, з інших вагонів нове явище помічено було раніш, бо на сорока семи дверях уже роїлись кашкети, розвіяні вітром чуби, розтопірені жестами руки. Поїзд на повнім ходу вривався в підкову лісо - степових пожарів. Були тільки димні стовпи: прямо в лице паровозові — чорні, обабіч — чорняві і олив'яно - сірі нафлангах, а по самих верхах цих хитливих почвар клубилося сине полум'я. По всій підкові невідомих огнів раз - у - раз зринали червоні, зелені і білі клубки, розтягались, диміли і танули і кольорово пливли в кілька ярусів.

«Шарапнелі. Іч — яка люмінація. Хха!»

Сам - один опанувавши весь люк з таким чудним краєвидом, веселий суперник важкого засвітив зацікавлену ухмілку. Але радість його була передчасна й недовга. Пронісши свій стук через короткий гайок, поїзд погрюкав замкнутою смугою поля і влетів в нову картину. Обабіч паралельних путей, коліними двох підлісних доріг, мчала курява. З рижой тьми спочатку виринули кінські вуха і голови, потім спини й хвости, сороконіжки коліс — військові обози. Раз - у - раз розриваючи рух, миготіли контури людей, — шапки і брилі, сакви і клунки. «Ува! От тобі й Перемишль...» Очі Люшні раптом поширились і шпигнуло в живіт струмом холоду.

— Куманьки, куди ж нас везуть?

— Це ж уже одступленіє...

— Це він прорвав наші позиції...

— ... і пустив у прорив кавалерію, — обривав і поясняв санітара Черних.

— Єрунда, — писнув зворушним фальцетом Серьожа. — Горять просго ліси, або осушають болото...

Дріб запитань і сумнівів падав на скупчені голови. Знавці війни зчепились в стратегічних дебатах.

Догов - Чех, щоб «не набрати в халяви», знову дістав свої мапи і розіслав на спині Марусі. Але в той момент, коли Папакіца поставив палець на якісь окаті точки, а фельдфебель кинув зір в далечінь, щоб узнати їх на місцевості — по всьому кругу стовпів зашуміло. Наче крильми півні на світанку. Водночас крізь гуркіт і гримання поїзду всі ясно почули звук тонший і кращий — гудіння. Де воно — невідомо, але воно все росло і росло і покривало всі шуми. Земля, обози, ліси, стіни теплушки, одежа і навіть рука, на якій держалося підборіддя Люшні — загуділо. По всіх теплушках шиї і руки напружено витяглись вгору.

— Он, он аероплани...

Але Люшня кілька хвилин даремно шарив все небо. В нім прокидалася заздрість до тих, що бачили щось, а надто до гострих очей конкурента, що вгледів їх перший і з гордовитою позою правив усім за показчика. Нарешті, намацали всі: від кольорових димків летіли три птиці. Вони також бистро росли на очах і прямували просто сюди, настріч ешелону.

Міхеїч. Куманьки. Це ж наші, Лі Муромці.

Папакіца, Серьожа й Маруся (вдоволено, тихо) Наші...

Черних «Наші. Ви бачили наші 'ропляни?
Чугаєв. Осліпи, не ба'? Чорні хрести на грудях...

Догов - Чех Німецькі. Таубе. (Трах - та - рарах).

Паровик, розуміється, теж зауважив шулік, вдарив в усі буфери і помчав до ближнього лісу своє членисто — в'юнке розтягнуте тіло.

«Поспіє сховатись чи ні?» — зирнув тривожно Люшня на чорну косу паровоза, і руками - ногами почав йому помагати. «Якби було менше ваги, напевне утік би. От дияволи!» А три птиці — дві наперейми, а одна, сама найбільша, на теплушку Люшни — уже долітали до колі.

Тимчасом сибіряк дістав непомітно винтовку, підніс її над ухом Марусі і примружено цілився в рухливий блиск переднього яструба. Приштий шумом до неба, артист навіть не чув, що його плече обернулось в «упор», і, коли ляснув вистріл, хитнувся назад і вронив свій живіт на коліна. Він же перший і зайшовся лунким задоволеним сміхом. Люшня, що вчора з нудьги ретельно почистив свою жону, не обернувшись, дістав її за приклад, виліз з люка до самого пояса і поставив багнет на летючого німця.

— Братці, залупом! — крикнув він збоку в парадне.

— Куманьки, не стріляй. Він нас не бачить. Лягай!..

— Ротою - у! — скомандував раптом фельдфебель.

Як диригент, Догов - Чех підняв руку, і куш блискучих голок метнувся над дахом. Зачасний подих. Хвилина прицілу. Але Люшня, що перший подбав про дисципліну вогню, не видержав такого напруження, палець сам надавив на курок, Папакіца, Серьожа й Маруся за ним, — і замість дружнього залпу звуки розсипались тріском. Другий приціл. Другий тріск. Дзвін порожніх набоїв. Ще тріскі — застріляв цілий потід.

Це була друга стрільба по видимому ворогу і вдруге по такому самому. В перший раз в час походу Люшни до окопів, десь коло Радом. Тоді інстинктивно одбіг він подалі од всіх, припав лівим боком на сніг, «щоб він не стрільнув у серце» і прикривав долонею лоб, поки хижак вгамонився. Коли пропелер тримотів уже оддалік, Люшня раптом устав і «з коліна» попрощав його двічі в догоню... Тепер була зовсім нова ситуація. Друзі в окопах відкрили йому тайну змагання з «ро-планами» («Головне, це — прострелити бак, тоді бензин тільки пах! дим, огонь і — готово»). І хоч Люшня точно не знав, де саме лежить ця ахілесова п'ятка злочинця, — тепер він ціливі йому під хрест — «вперед на два пальці». Обстріляна птиця загула товстим сердитим гудінням. «Ага! не до смаку німчурі. Стривай!» Все, що в обличчі його мало здатність приходити в рух, засмикалося в усі сторони: радість боя, блаженством прицілу, розчаруванням од промаху. Безладні шуми, стріли і залпи віддавались в його грудях дивним оркестром.

Стан його був близький до екстазу.

Захоплений ділом Люшня розстріляв один за одним весь заряд і тремтячими пальцями витяг з підсумка нову партію — п'ять смертей — п'ять попеласто іржавих патронів. І йому здалось, що середній, «оцей самий піджаристий», неодмінно буде щасливий. Словом, свідомість його була в найкращому стані, але його рука починала здавати. Права рука йому танцювала на магазинній коробці. Тоді він одсунув локтя на люк і надавив на обйому. Але: чи тому, що він так хвилювався, чи не пускала іржа, чи може так міцно потиснув, — передостанній патрон якось погано ковзнув і в коробці щось лопнуло. Фюв!

З цим звуком раптом все згасло: і день, і оркестр, і обличчя. Безпорадний стрілок обернувся і вгледів Чугаєва. Той уже посилав в небеса третю порцію. На цей раз Маруся стояв у нього позаду, вмоївши антабку на його погон, і, заплющивши очі, спускав обережно собачку. Вся теплушка стріляла. Вся теплушка сіяла. Порожні патрони скакали дугою, як блоки.

Це була найвища точка двобою піхоти з небесними нападниками. Бій горів, а Люшня не брав в ньому участі!

Крім цього всього, «як на гріх», здреїв чомусь паровик, клацнув всіма буферами і покотив зовсім повільно, а три «хрищені чорти» уже шуміли над поїздом, і один з них, «самий главар», кружляв над примовклим стрільком, купаючись в сонці лапатим хрестом і хитливими крилами.

— Іскри кидає, іскри...

«Ох, і сукин же син!» Люшня висипав в жменю патрони і засунув у ствол тільки один — кінчиком пальця. «Я ж тебе... га?»

Але хитрий літак попередив свою певну загибель. В той самий момент, коли смерть напружено чекала курка, хитнулася мушка — щось крякнуло — клекітний рик — вогнений куш рвонувся з землі і зметнув проти Люшні чорне дерево диму. Спинилось в раптовому зрості воно десь вище лісів, «наче дуб», і в рижім верхів'ї його замигали спиці, палатки і шпали. По жерстяних дахах застукало градом.

— Бомба!

Цей вигук вирвався з усіх ротів разом. Правдиво, не з уст, а якось так вибухнув з купи згуслих чубів тугим куполом звуків. З цього моменту одиниці в словах уже зникли. Всі скрики належали всім, кожний бо як не горлом, то повторював їх рухами, мозком. Недавні стрільки якось стоячки чудно присіли, наче злипились в клубок, і чекали другого удару. Здається чи не Серьожа сховав своє лице крамареві під бороду, бо вона піднялась догори і стояла, як віник. Невідомо також, чи мигала в очах Люшні та борода, чи що сталося вгорі, але на вагон впала тьма — все дивно поширилось і стислося враз — стеля пригнулась на самий картуз — і йому стало жарко. Комір здавив йому шию — і він потягнувся до фляжки.

Коли пройшло заніміння, Чугаєв уже стояв на дверях, піднявши до чорних хрестів свої білі. Засміятись, як, мабуть, хотілось йому, він не міг, але для обману своїх розтяг знекровлені губи свої і смикав таєжними бровами. За ним піднялась ціла партія лиць і включила уші в гудіння.

— Стрели кидає, стрели...

— Пузирики з халерними пломбами...

— Бомби!..

Лоби й підборіддя хитнулися назад, потім щось хруснуло і — купа спин застрибала на шпали. Ціла тічка людей бігла рядом з своїми вагонами, а звідтіля то стрибки одиниць, то клубки казанків, лопаток і скаток. В передній теплушці хтось прорвався крізь люк, повис на руках і їхав, роззявивши рота, вибираючи місце десанту. В першу мить і Люшня був подумав зробити такий самий трюк, але розірвалася друга. Крихкий рик, новий куш — повітря здригнуло, лопнуло на два шматки і гаркнуло піском і димом в теплушку. Коли трохи розвидніло, Люшня, що вже евакувався з полиці, угледів другий чорний дуб з рижим верхом, падання шпал, мішки і кружіння чогось «вроді чобота» — а на дверях тільки двоє: Папакіцу й Марусю. Череватий б. кравець штовхав б. комедіянта то туди, то сюди — до дверей, і обоє метались по сумках, палатках, банках консервів. Кінець — кінцем, Маруся якось схопив свого безладного друга за руку, кинув його рушницю на зір, присів і — нирнув у повітря. «Аби не на штик!» — пролетіло десь в лобі Люшні, і він раптом почув якесь дивне полекшення. Воно було подібне на радість. Тепер він — один на весь поїзд! Він в одну мить і на мить уявив, що ешелон зупиняється «забрати всіх панікмахерів», а він, Григорій Люшня, стоїть на дверях, позолотивши ухмілкою вуса.

«Врябів, чортів тайга. А іще з Григорієм. Хха! Що? га?...»

Повне поле людей, що бігло, повзло, спотикалось — раптом припало в траву і до шпал — і поснуло. Біг тільки поїзд. «Мабуть, буде третя. Діждався, козак»... І внутрішній монолог хоробости так і лишився недокінчений. Розсипане по всьому простору гудіння раптом збіглося в стовп — стовп обернувся в свердло — і це свердло закрутилось у нього на тім'ї. Тепер він радий би був скочити вниз — «смерть не смерть!» — але незрозумілий, безумовно - рухливий гудінний струмент повертів

Його в обидві ноги до п'ят, пришив до долівки і крутив його, як дзигу... Потім жар війнув йому в рот, стеля над ним і долівка під ним тріснули і він угледів вгорі круглий шматок чогось синього, а внизу — бігли шпали. «Прорив», — прошуміло в ухо Люшні, і все, що сталося далі, дійсно, мало подібність з проривом. Здається, що він таки вирвався з свердла, держався вже за косяк і не скочив тільки тому, що під ним пробігала яма од першої бомби. Можливо, що він таки вискочив сам, в крайньому разі ноги його уже порвали зв'язок з вагоном. Пам'ятав він ясно тільки одне: шалене кружіння. Потім: вогневий куц і — удар на всю спину.

Коли він піднявся на ноги, угледів:

— винтовка його стирчала багнетом в пісок;

— вздовж рейок — недвижні ваони;

— паровоз сам — один лежав унизу під одкосом і ще крутив своїми колесами,

а на нього, Люшню —

— ішли дим, голови й ноги...

І хоча сам Люшня ще являв собою стовп того самого руху - гудіння, він почув, що голова йому гола, мацнув за лоб і забігав по шпалах. Підбіг і заглянув навіть в розбитий вагон, але його кашкет — рижий, з олив'яним таким козирком — зник, провалився разом із пам'яттю. Невідомо, чи знайшов би він свою втрату, але налетіла на нього стіна пилюги і потягла його по дорозі якогось пухкого й палючого шуму.

На узліссі Люшня обернувся, і ще раз подумав вернутись на розшук, але вгледів знайоме біле лице, реміння з свистком і погони. Це був його ротний. Зробивши з долоні трубку, роззявивши рота, як риба, юний прапорщик махав над лобом новенькою шаблею і кричав на весь голос (глухо, немов з того світу):

— Дванадцята рота - а. До ме - ене!

Аеропляни гуділи. Порожні ваони кричали чорними дверима і люками, і паровоз чудно курився — уже не трубою, а черевом.

III

Зробивши кілька диховісних кругів, три Таубе полетіли вздовж лінії. Туди ж волоком звуків потяглося й гудіння.

Але тупіт, шаркання й бряк безупинно котились в глиб лісу, далі і далі і тільки на другім узліссі скипілись клеїтним гирлом.

На вигуки цифр з овечим стукотом бігли до рот казанки, сокири, рушниці й лопатки. Запорошені, в танці соняшних плям, метались межі дубів, сосен і грабів. Всім було стидно цієї дикої «паніки», кожний гасив на лиці зовнішні її прикмети, але вона ще трепетала в грудях, мигала на розкиданих віхтях чубів, на зелені й бліді усмішок.

З інваліда - теплушки третім прибіг на узлісся фельдфебель. Гоголем він підійшов до свого молоденького ротного і замінив його на криках герольда. Кричав він підкреслено - весело, наче скликав на весілля. Голіят - сибіряк зі згаслим шматочком цигарки в зубах приніс на руках чужу скатку й рушницю і звуcho розшукував власників. Кожний новий «панікьор» тепер попадав на жорен злої на-смійки. Блакитноокий Серьожа «прийшов собі гімназистом» без патронташа й без підсумків, з синяками на лобі (йому театральнo і вручено подвійну знахідку Чугасва). За ним мигнув чорний вовкуватий Черних, подрапаний в руку багнетом. Кульгавици. напивав свою роту Міхеїч. Жалібний брат загубив в суєті свої мари - «голоблі» і тепер сором'язно спинився обіч майбутніх своїх пацієнтів. Далі — ріденьким ключем: Тололо - Долото, Яшек, Ваганян, він же Ванян, він же й Ваня — вся колишня «халула». Лише на останку, як завжди, причвалала «пара гнідих» — Папакіца й Маруся — обидва наче вириті щойно на цвинтарі.

— Поспала єврейка з греком під кущиком?»

Людських жертв не було, і почування землі, простору її, захисних дерев і свого коша привертало всім рівновагу. Хвилини за п'ять округ бакалійного ранця уже гомоніла торгівля. Раз-у-раз лише підводились голови: весь полк пожадливо смоктав свої цинкові фляжки.

В голові Люшні ще шуміло і стукало, земля вгиналась, хиталася. Попервах він подумав, що це, можливо, і єсть «та сама контузія, все одно наче рана», зрадив і обслідив місце шуму і болю. Але міцна його голова, голова коваля, була ціла, без одної краплинки — та й кому про це скажеш? А головне, що «контужені глухнуть», а він іще чув передзвін казанків і терпке веретено гудіння. Мучив його тільки кашкет, і здавалось: от — от збіжиться круг нього мурашник очей, регіт і сміх і йому було прикро і вернуло на рвоту.

— Ого-го-го... — застріляло купами гомону.

Витягшись в сідлах, пролетіла кавалькада начальства. Товстий командир полка, як казковий кентавр, на льоту привітався з кожною ротою:

— Здорово... надцяті!

— Здорово, герої мої!

— Здорово, орли!

Його проводжало безладне мукання й мимриння.

Люшні чомусь спало на думку, що після «смотра» тут буде довгий привал, приступає кухня, і він попросить «в якогось обозника коли не картуз, то хоч шапку», але мамуловаті колони здригнули і рушили далі. І дивно: чомусь не вперед, в саму підкову пожеж, а наче вбік і назад, і туди і сюди — лісовими дорогами. «Мабуть, кудинебудь, в резерв», заключив резонно Люшня, і пішов бадьоро і прямо, примкнувши (згідно з наказом) багнет, заклавши (для омани сторонніх) очей руки під сумку.

Стукіт і рій комашні затанцювали над буро-захисним походом.

— Сукині сини, — спотикнувся об пеньок верблюдоподібний Міхей, — жбаз ж це війна?

— Кому війна, а кому чортovina одна, — сунув за пазуху волохату руку Ваня і пустив її гуляти по кушуватім погрудді.

— Хто ж так водить людей, — циганським баском загудів Тололо, — в білий день коло самого фронту?

— А їм хіба жаль! — затрусив Папакіца своїми східними бачками. — Чим більше виб'ють людей, тим більше їм слави.

— Та наших дурнів ще, куманьки, є... Іч, стукотять, стукотять, як отари...

— От підожди, — задзвонив орденами Чугаєв, — дослужишся ти до полковника, дадуть тобі полк, будеш возити його тільки ночного урем'я. Будуть для всіх автомобілі й карети...

— Чи я дослужуся чи ні, — печатав п'ятою курний шлях санітар, — а ти вже проскочив в начальство. Нема на вас, чортів, Миколай Миколаєвича. Той би вам виспав гарячих. Той не дивиться хто: рядовий — не рядовий, генерал — не генерал, а раз винуват, вийняв шаблю: раз! прраз! — і нема голови на плечах.

— Чи генерала б зарубав, а тобі б то попало. Скільки вже сот одіслав свій Маврі? Стане купити масток?

— А тобі уже стало? Награбив з убитих? Ах ти ж, мародьор, мародьор африканський...

— З мародьорами йду, з мародьорами сплю...

Без втручання Люшні сибіряк залпом фраз зацькував всіх гуртом і цілу годину клював - добивав поодиноці.

Тимчасом колони полка перетнули ті самі путі, вийшли на биту дорогу і тут «лоскутная монархія» знов обнажила своє прифронтове обличчя.

Жовтий розпечений круг палав над пожарами. Димні надлісні стовпи подібні були (в сприйманні Люшні) на вогняні дзвіниці. Там раз-у-раз бухало й бухало в дзвін, і рухливі клубки один за одним влипали в гаптовані синьозелені окрайки.

Ранкові півні обертались на дятлів, і дятли тривожно-прискорено стукали.
— Гуде, куманьки, гуде,— прогудів пароплавом Міхеїч.— Аж ось вона смерть видима іде...

Ще його борода не впала на груди, як його пророцтво збулося. Почались соняшні удари. Новина про це перелетіла по плечах - горбах скриками й шепотом. Третій, четвертий, а п'ятий — в самій дванадцятій роті. Це був Яшек. Люшня його зауважив. Отак просто ішов полячок з циганом рядом, поглядаючи в даль, раптом клонув когось в картуз — і впав боком під ноги. Ваня - Ванян і Міхеїч схопили безвольне тіло під руки і потягли на обніжок. Щоб не попало під колесо. Взявшись до свого обов'язку, фронтовий крамар раптом зблід і стояв коло сірої купки, наче апостол.

Куди саме і як б'є той «удар», Люшня не знав, але думав чомусь, що «б'є воно в голову». На подобу пропелера стягає цілий жмут гарячих голок і «наче молнія» пронизує тім'я. І йому стало тоскно і душно. На ходу, як взагалі все робив на ходу, витяг із сумки кальсони, розділив пополам і обвив рижку куделю холошею.

— Індує!.. Хаби - була.... Келі - манда!..

— Гриша!.. Григорій.... Петрович!..

— Що? га?

— Мустафа, де твоя шляпа?

— Там, де... в қацапа.

— Хвабрий, хвабрий вояка...

— Зате я проїхав вагоном вёрству, а ти раком по раки до Кракова...

Кілька щеренг засміялось, і зразу ж погасло. Дійсність була надто барвиста й гучна, щоб випасти з пам'яті.

Дзвіниці били удар за ударом, дятлі крізь дзвін задихано стукали — димок за димком — а над верхами лісів один за одним вилітали чорні і рижі димно-піщані дуби і тополі. Через поля — нові хвости пилюги і обозів. Де - не - де, в жовтій п'їтмі мигали білі пов'язки, забинтовані голови, руки. В ближніх гаях шатра - палатки. Білі платки з рудими хрестами. Де - не - де обіч дорі між кущів — ряди батарей, ящики, телефонні дроти, коні в шлейках, під сідлами, мотоциклети, іржаві стакани гранат і воронки, воронки...

Це були дійсно видимі прикмети нового театру, театру війни, і колони полка з кожним кроком всинаялись в його володіння. З кожним кроком туди напругалась хода, витягались, мінялись обличчя. Кожний уявою був уже там, де виключались всякі веселощі.

«Мабуть, справді прорив, і нас гонять на виручку». На цій другій тезі страстегічні пізнання Люшні уривались, і він важко ступав крок - у - крок за спиною ротного.

Призначений в роту за день до походу, новий командир був ще зовсім юнак, страшно подібний обличчям на дівчину. Разів два за дорогу він виймав з бокової кишені свого зеленого френча маленьке люстерко чи білявий портрет — зиркав то в руку, то в даль, погасав і меланхолійно теревив темляк новенької шаблі. Ясно-ликий і теж ще безвусий Серьожа, що буквально ковтав кожний звук, ішов поруч Люшні і терся йому об плече своїм ребристим добровольчим погончиком. Папакіца випив наявну вологу свою, приложився ще раз до фляжки Марусі, і тепер пожадливо зорив по боках, потрібуючи своїми пушкінськими бачками. Тололо, Ваганян, Черних і Міхеїч зідхали один одному в сумку. Мова в колонах вмирала. Очі, носи й підборіддя витягались до обрію. Одному тільки Чугаєву бракувало чуття художньої міри.

— Келі манда... Кемаль - паша... Це воша чи твоя душа?

— Перед смертю смієшся, сибірка,— свиснув зубами Міхеїч.

Сміх, шепіт і говір упав, і був тільки стукіт та брязк, шаркання й топання.

Дарма Догов - Чех скавав обіч шляху з ціпочком в руці і намагався рівняти колони, — вони не держалися купи, розпливались, розходились, — весь полк був не полк, а жовте марево тіл, що наче плило в облаках під масовий концерт казанків і лопаток. Здається, один раз голова походу спинилась, та, коли догнали хвост, вона піднялась і знову то вбік, то вперед мимо дзвонних возів, санітарних лінійок і караванів населення.

— Привал, давай привал, — гуділо між хмарами.

В горлі Люшні горів вогнений шворінь. Ремінці, пряжки, вузли роз'їдали плечі йому, і терпко муляло в «хрящик». На одну мить він був почув прохолоду, але зараз же сонце - горен запекло ще густіш, в голові дзвонило і стукало. З - під тюрбана його, як варене масло, крапали краплі.

Земля, небо палали, як кузня.

Кузня, дзвіниця, та ще «гунська могила» це були у Люшні три вузлові пункти його життя, три своєрідні субстанції — виміри: висоти сфери, сили звуку і простору. На гунській могилі була «десятина» Люшні, і туди було три верстви з гаком. Цей простір приблизно вже разів три уложився на австрійських дорогах. Нова дзвіниця в його ріднім селі «в 17 сажень під хмари» була найвищим мірилом високого. Од кустарної кузні його йшли всякі нюхово - слухово - моторні порівняння. Од неї ж незримі йому німецькі гарматчики дістали собі глузливо - ласкаву прозву «ковалики». Всі ці три речі нерозривно сплітались в уяві його, одна одну викликали, одна одну послідовно змінiali і тягли за собою весь життєвий його комплекс. Словом, за кілька верстов все до окопне пройшло перед зором його, дещо двічі і тричі, але головного, найголовнішого — воно не з'являлося. Даремне йому кортіло підглядіти: що саме робить його Оксана саме в той час, коли він, її чоловік, через степи, ліси і яри підходить «може до самої смерті». Чи вона варить обід, чи годувє малу, здорова чи хвора, — її не було ні в дворі, ні на майдані, ні в полі. Вона стояла на пероні під косим дощем і підіймала дитину.

— Оксана! Оксана!..

Закурено - жовтий Серьожа тріпав Люшню за рукав і показував пальцем вперед на якусь синю смужечку. До неї може було як півдороги до гунської. Почувши воду, привал, Люшня тріпнув своїм жовтим тюрбаном, придавив до ноги казанок, а до спини лопатку, і потрухав за спинами.

Попити води, одначе, пощастило нескоро.

Посеред путі в молоденькім ліску роту його зупинили і почали не то розсипати в цеп, не то заганяти під землю. Здорові чуття Люшні були так напружені, що він через мить зрозумів суть цієї махінації, одстав кілька кроків од ротного, вскочив за ним у рів при соші, і зробив те саме, що й інші, тобто зняв рушницю з плеча, прищулив спину і почав просуватись до великого лісу.

Все начиння фарб, вся складна композиція фронту пересмикнула очі Люшні і вірвалася в вуха — трубою. Безупинно бив дзвін, раз за разом, без павз, гучний гуд і тугі хвилі його — ударами в груди. Віковіття ламались, сходили з кореня, падали ниць і замість них виринали з землі почвари диму, піску, чорнозему. Десь близько стукали дятлі. Дятлі спинялись на мить і знов прискорено брались за працю. Дзвіниці падали. А над ревом, тріском, шипінням і криком огнів проїздила важка колісниця брязку і гуркоту.

В просошейнім рові збігалися в купки, крок - у - крок, скатка до скатки, однаково бліді, однаково розгублені. Блідо - лимонний Маруся схопив Папакіцу за руку, потім кинув її, вискочив з рову і сховався десь у ліщині.

— Породілля побігла!.. — кивнув сибіряк до Міхеїча. — Чого ж ти стоїш, акушорка?.. А ти, Серьожа, не бійсь. Держи байнета вперед і довбай німця по череву. Не в груди, бо там ти й застряв, як... у мами, а так тільки, коротко: раз! — назад — і другого...

Блакитноокий юнак ошкірив засмажені зуби і клацнув ними об фляжку. Обабіч соші, обабіч узлісь і ровами настріч караванам полка відтіля йшли

нові каравани. Одні спирались на палки, сухе гилля, другі на рушниці, одні без рукавів, другі без холощ, в рожевих і білих бинтах, в дивовижних кісейних тюрбанах. Обличчя в них всіх були якісь дивно - чудні, точно такі, як бачив Люшня в страшний четвер на паперті церкви після причастя.

- Братці якого полка?
- Куманька, куди ж ви тікаєте?

З ранцем в руках («Що ще він там продає?») Міхеїч силом зупинив одного пораненого, до нього пристало ще два — очі крізь шар пилюги, світять наче крізь маски — і згромадилась купа.

- Вчора тільки на поміч прийшли.
- Все, братці, погинуло...
- Все горить, все тікає й біжить....
- Оре пушками землю... Зорав наші окопи....
- Б'є ползучим огнем....
- Труть газовими гранатами....
- Стріляє дум - дум....
- Поставив пушки поперед позиції і б'є, йде, напирас колонами.
- Іде і змитає халангою....

Люшня: А де ж наші війська? артилерія? конниця?..

Безнадійна міміка рук — ранені хочуть прорватись в тил, скоріш із гримучої сфери диму й огню! — але Міхеїч розклав свою роботу посеред рову — і утворилася пробка. Крамар - санітар кілька днів у вагоні писав своїй Маврі листа, і тепер на коліні його Ваганяя огризком чорного олівця під розгублено - скаржний диктант надписував йому адресу. В цей же момент з винтовкою на спині, як мисливець, з - за дерев виринув Чугаєв. Обличчя йому сяло. Він держав під пахом великого жирного зайця. Чи він його приглушив, чи вловив, чи прибила шрапнель, — але рильце тварини було розбите і свіжа рожева кров заливала їй мордочку. Полонений пищав, смакав білими вусами і чмихав мокрими ніздрями.

— Єсть на сніданок вухатий...

Купа ранених хитнулась од зайця назад, потім вперед, але Міхеїч вловив когось за полу чи за ногу й благає:

— Новгородська губернія... Будьте ласкаві... Пусті невинну тварину... Маврі Петровні... Кровопивця!.. Передайте, куманьки мої, зачекайте....

Зачувши шрапнель, ранені пригнулись і заскакали по сумках. Люшня ще угледів, як Голіят стиснув сірий свій клунок межі колін, одстебнув іржаву лопатку і стукнув його по вухах. Чи розірвалась шрапнель, чи полетіла «до кухні» — не знати, бо, коли Люшня вивраз з - під ніг свій тюрбан — Міхеїч плазував по землі, збираючи пачки мархотки, щось гукав вслід раненим, — а каравани його полка — винтовки в руках, прищулені спини — вилазили з рову.

Люшня на один момент остовпів, потім перехрестив патронташ — і побіг на вогняну дзвіницю.

IV

Коли Люшня був підняв ногу вилазити з рову, щось шпигнуло його в паху. Наче смуга огню різнула його по бедру. Бути раненим не в самім бою, а на місці в окопах, принаймні, недалеко од них, щоб вилізи плазом з вогню, це була захлавна мрія салдата. Ще свідомість не встигла вловити причину — «рана чи млюсть», а на обличчі Люшні заблмала радість причастя. Нога йому спіткнулась, зламалась, а друга чудно осіла на неї. Він миттю пригнувся за насипом. Минуло, мабуть, з хвилину. Але болю, що «болить вже пізніш», не було, а цеп одходив все далі і далі («Люшня утік із позиції...»).

Грім прокотився, припав до землі і раптом запала якась зловісно - туманна, болізна тиша. Всі пряжки, вузли й ремінці на Люшні заепклися і вп'ялись йому

в самі кості. Він рвонувся з тисняви. Догнавши Міхеїча, що, як санітар, ніс свого горба позаду всіх, угледів, що й той бігає пальцями по своїх рижих супонях. Весь щеп кидав плечима, застібався і розстібався, немов готувався до купання.

Взагалі місце Люшні в ротній колоні було весь час між Папакіши й Серьожі, але він їх в спину не визнає, і на всьому бігу вклинився між Чернихом і Чугаєвим. Почувши свого переможця, силача - коваля, Голіят скажжно всміхнувся своїм зелено-піджаристим усміхом, наче зрадів, і заступав плече в плече — на цілу голову вищий.

Всі, як один, несли винтовки в руках, наче відра.

Дзвіниця палала. Тільки тепер це була не дзвіниця, а город диму і полум'я. На гігантській сковороді шипіло кодро чорних гадюк і вогнених коней. Наче перша ворожа заслона по дорозі до Сану. Цілі клубки розпалених жал, обвивши крупи й хребти, ссали коней в копита, коні здіймалися цапа, одкривши іржучі роти, робили божевільні стрибки і стрімголов падали в чорне. Новий скачок, віхті здріблених грив — тоді внизу, на гарячій кругу, мигали чорні силуети летючих вершників — тулуби без рук — підкови ковзались, скакали, падали, знов все звивалося і сичало «як сало».

Каламутний, з блиском мазута, в куширях і серцевидих плямах латаття, Сан потопив прибережні куці й невідомий пожар, і в рижім його нутрі безшумно блискала битва коней і гадів.

Не спинившись на мить, полк кинувся в воду. Ріка закипіла. Казанки, фляжки й долоні черпали вологу — по коліна, по груди, по горло в воді, але більшість зігнула кряжі і пила, як худоба.

— Крещеніє Руси!..

Це був не голос, не шепіт, а якась мішанина басу й дитячого писку. Люшня обернувся на нього і вгледів Серьожу. Юнак був зелений: щок, губи і очі. Звичкрий до жартів старших салдат, гімназист видушив з себе пару шкільних своїх слів, потім злякався їх сам і неодривно, круглим оком, дивився, як бабрались люди. В цю коротку хвилину і в уязі Люшні родилась подібна асоціація: тичби жовтих на синім грудей, шоломи і ризи (така картина висіла в Оксани на покуті), жінки з дітьми на руках, потім сама Оксана в дощі, потім Іван Христитель в одязі з верблюжих шматків, вербна неділя в його ріднім селі, дзвони і шум — і його око зачепилось за дві білі плями. Це були дві гігантські довгі товсті ковбаси над краєм зелено-червоно-білого города. «Мабуть, Перемишль», — прошуміло йому в голові і купа молотів забила в кувадла. Верби і ризи пропали, і стали: голови, сумки й багнети. Ясно почув: шість «ковалів» одним помахом рук грюкнули разом в одне, з боку цвітистих будівель в друге, іще шість — шрапнелі прошили в повітрі шипучі шляхи, і не встиг він пригнути свій лоб, як за ним загриміли обвали. Шматок металю, «як вісь», шльопнув його по горбу — на всю спину. Він клінував ротом у воду — терпку і тепло - солодку, машинально мацнув рукою прорив і угледів: Догов - Чех обома долонями розтирав цегляну свою маску: кров чи тушене м'ясо. Куці голів («як капуста») заметишались. Серед диму, бризків і бульб одні уже добирались до берега, другі чудно ниряли, опускались, плили вперед і назад, тягнучи позад себе водянні фарбовані коси. Обличчя і спини змшались. Скрики ротів і очей, смуги, круги, кашкеті. Один картуз, зелений, ще зовсім новий, ішов дном догори — сам просівся на голову. Люшня ловко піймав його на вістря багнета (з нього щось хляпнуло в воду: віхоть волосся), зсунув ліктем пов'язку і осідлав свою рижу куделю. В цей момент чийсь руки, як кліщі, міцно схопили його ззаду за карк і занурили в воду. Нові розриви заляпали по поверхні. Під водою, одначе, могутній коваль придавив чийсь горло, в лінії бризках вибився з тисняви тіл, і мокрий, важкий упав під кущем, під рудюю скибкою берега. Венденський полк розплатався на піску купами риби. Під скрегіт і свист, під навісом зеленастих димків зграя порожніх кашкетів оточила його одинокий тюрбан і хилитала його по жовтогарячому Сану.

Згідно з наукою запасного полка, тут треба одразу ж було щось робити. Зір праворуч — ліворуч: низка рук часто — часто кльовала пісок — і Люшня поліз по лопатку. Але нова лопатка його ще не вилізла з мокрого свого чохла, як все знову зарухалося. Мокрий, незграбний весь берег раптом устав, іще мить — веремія прищуплених спин і вкорочено зігнутих ніг, — і все покотилося.

За рікою — гола жовта місцевість, під цвіт черепиці, а там — невідоме. Чи Люшня так і не вгледів, що там, чи свідомість його погасила вражіння очей, не приймавши. В лице він нікого не бачив, разом з тим увесь цеп рухався в полі його овиду. Весь цеп з самого початку руху перекинувся одним поглядом. Весь цеп дивився в одну точку, в нікуди, дивно сполучений, дивно окремий, густий, і здавалось Люшні: не йдуть, не стоять, а якийсь страшний магнет тягне вниз це миготіння рушниць, колін і обмоток.

Угледівши масовий рух, невідомі ковалі мабуть остовпіли, раптом підкинули вгору лоби — і взялися до праці. Дружний удар, за ударом удар, частіші і гучніші, і з трьох кінців зашипіло. По хилитанню і квокоту Люшня признав в гарматнях мортири. За ними слідом, десь коло самих ковбас клацнуло в буфери — і вилетіло зразу два поїзда. В першу мить ішли вони прямо, потім дугою, просто в те місце, де раз - у - раз піднімалися холодні коліна Люшні, даючи божевільні свистки, розрізаючи шуми. «Смерть», дихнув хтось на ухо Люшні і придавив його за плече, на путі паровозів. Але страшні машини недалеко Люшні з'їхали з рейок, врізались одна в одну, одна з тупим хряском перекинулася ниць, друга дихнула гарячою парою — і обидва розбилися в друзки. Два обвали: ззаду й попереду. Крізь закриті повіки Люшні бризнув огонь і впало затемнення. Коли Люшня дівав зір, в його очах: бурий Сан стояв догори димно - водяним «фонталом», а серед гаю земляних дубів курився вулкан — чавунного попелу.

«Чемодани!» — скрикнув мозок Люшні, десь в кутику брів — і припав до теплого груддя: згори летіли брили й шматки, поліна і цоботи. Шум і свист заляпав об землю. Чорнявий дзвінкий казанок, маніпулюючи дужкою, підкотився під лікоть Люшні і спинився коло самого серця. Крізь вугляну пільму щось крутилося жовто-зеленою шиною: сонце.

Мабуть і весь полк пережив щось таке ж на манір детаргії Люшні, бо, коли він знову підвів свої ноги, одні якось чудно сиділи, другі кудись лізли, а цеп силуетів топтався на місці, проти самого кратера. Всі випнули спина назад, а те, неминуче, невідомі німецькі рови, зрушили з місць — сама земля їхала прямо під ноги, підставляла під них то приклад, то шрапнельний стакан, то купи слизького, як коров'ячий послід. Кожний крок був разом і важкий і легкий, нога не ступала на повну ступню, а наче торкалась то носком, то підбором, і знов підіймалась то як пух, то як гиря. І було душно і тісно.

По всьому полю літав багатоликий туман, серед якого скакали куці, плями фігур, зброя, одяг. А ковалі вже втягнулися в працю. Раз за разом снопи іскор вставали з кувадел. В дугастому полум'ї смуг (в уяві Люшні) мигали рижі глумливі роти, зуби і каски.

«Ворог! Ворог! Ворог!..» — проти самого лоба Люшні заблискали вогники, і не встиг він зрозуміти звідки й що це, як з усіх боків пронизав його шип — молнійні «свічки» — і коло нього утворилися ворота. Силуети, як дрова, попадали. Плоскі, густозелені, як жаб'яча шкура, димки поповзли над самою землею. «Ползучий огонь!» — прошуміло над тім'ям Люшні — і нові ворота упали від нього — ліворуч. Ще раз і ще раз, і Люшня угледів, що цепу нема, а на одній лінії з ним біжать одиниці і розкидані групки, а під ногами у нього самого лізе роздавлена хмара.

І невідомо чому, але раптом Люшня безпорадно відчув, що вже не д а л е к о. Недалеко і божевільно далеко. «Не дійду», прошепотів йому мозок його, уже відкілясь ізнизу, з обох ослаблих колін. «Не дійду»... І він нікуди не глянув, але чомусь здалося йому, що цеп змінив напрямок, іде кудись в бік, а його, Люшня,

не сказавши про це, послали на самі гармати. І на нього напала тоска. Йому також хотілось змінити напрямок, але кожний член його «я» жив окремим життям, з своїми чуттями і рухами, а земля лізла і лізла йому під ноги. Аж ось він угледів попереду себе якусь фігуру з ціпочком чи палкою. Це була не палка, а шабля, але вона теліпалась так швидко, що от-от заскочить між ноги і хруско звалить на землю. І йому заболіло і захрумало в чашечках. А вогні все скакали, свисний шип, наче подих в горні — і вони уже рвуться в колінах. Коротким тріском, «як кості». І він уже знав, що вони звалять його, він уже був готовий упасти, тільки впасти не боком, не горілиць, а лобом і серцем на землю. Ждати йому довелося недовго: щось ударило його в литку. Тупо і м'яко, наче подушкою. Але від цього удару не впав, і враз зауважив, що попереду нього біжить чиясь спина — сама спина. Пробігла вона кілька кроків, може б бігла ще й далі, та «заплуталась в шаблі», зламалась і сіла в зелене. Наче їхала в димному човнику. Люшня хотів зробити стрибок, та сам раптом ковзнув ногою кудись і з усього розгону упав в щось порожнє: в воронку. Коліна, лікті і сумки повалились на нього.

Але інерція бігу урвалася не сразу. Земля, не люди на ній, а земля, втратила центр, розлазилася в усі сторони і везла його кудись разом з воронкою. Потім карусель зупинилась, і Люшня почув дивний болючий і радісний затишок — під живою покришкою верхніх. «Аби лише не граната»...

Клубок тіл звивався в шпарі землі, а земля вся кипіла. Удари, шипіння і вибухи стали частіші. Шипучі шляхи («Перемишль, Перемишль, Перемишль»...) переплітались.

Окремі калібри змішались в грім, що раз-у-раз обсирався обвалами й гуркотом. До всього цього знов неждано застукали дятлі. Разом: ляскіт півнів і тукання дятлів. До них приєднались собачки. Особливо лютували собачки. Злобні тварини рвалися на своїх цехах - мотузках, падали на передні лапи, витягши морди при самій землі, і захищались од гавкоту.

Кожний атом тіла Люшні витягався і дрижав всередині гарматної музики. І дивно він: чув кожний нюанс цього хаосу гудіння металу й вогню, а око його бачило то кінчик чохла, то чиясь тріпотливу брову, то набухлі жили на власній руці. А в голосі: Їй доктор відповідає... Їй доктор...

— Агга - огга!..

Десь закричало. Криком отари в жару — горлами вгору. М'який ґрунт під грудима Люшні заворушився од крику. На одну мить верхній шар на Люшні вдавив йому в бік патронташ і підсумки, потім скатки, лопатки й обмотки заворушилися і, наче мерці, почали вилазити з ями. Піднялась би за ними й покляжа Люшні, але чийсь груди налягли йому на стегно — і затіпалися в здробах. Це був Черних. Люшня пізнав його по мундиру, і зрадів з цієї затримки. Радість ця була дуже коротка: з ним самим починалося тіпання. Почував, що тепер йому конче треба зараз же встати, що він також мусить бути там, але ні руки, ні ноги не слухались. Пальці його хотіли схопити винтовку і скакали коло люфи, немов на струнах балабайки. Все тіло його згорнулося в трубку і самий мозок його скрутився в трубочку шуму.

«Може німець не видержить... Може прорве якась часть... Обсвятиться діло й без мене»... — тіпалося тіло його, а голова його то витягалась з плечей, то ниряла між плечі. А лице Голіята підпливало йому до лица, смикало вусами («Утік із бою, хахол... Виспався в ямі, чортяка»...), і знов починалось ниряння.

Нарешті він зваявився — тріпнувся всім тілом і виставив голову: з неймовірним зусиллям підняв обважнілу брову до вінців воронки. Ключчя диму летіло над ямою і — прямо сюди по землі гнало мортиру. З повільняючи рух, шестидюмова «свиня» дійшла до самого краю, під самий козирьок нового його картуза, спинила сталевий свій бік на краю, наче задумалась, коли саме їй лопнути, потім хитнулась і, незграбно коливаючи то рилом, то дном, покотилася вниз, мимо рукава Люшні, до його черевиків, на Черниха, на його недвижні, жахно поширені очі. Там, на самім

низу, вона і зробила остаточну зупинку. Тоді Люшня копнув животом, кинув, носками — і викотився з воронки.

На поверхні землі прокотився котком до другої ями, блискавично стягнувши в клубок усе тіло, потім метко розвив його на весь зріст і подався на крики. Та крики раптом упали, осіли, так, як осідає вибух гранати, і де ділись вони — невідомо. Впав гавкіт, іржання, огні, і тільки летів, як повітряні шинелі, вугляний туман та курились багаття. В димній свідомості Люшні спалахнула думка, що вже «атака скінчилась», «наші» вдерлись в німецькі рови, німці, здаються в полон, кидають рушниці, радо шумлять і простягають («рус, рус...») вгору коньяк, партманці, золоті і срібні годинники.

І він мчав без зупинки — через ями, сумки, послід, стакани.

Крізь дим і мигання синіх шматків, «мабуть небо», Люшня угледів довгі контури пац, коліс, людей і щось «вроді кухні». Люди («руські») метались округ своїх звіроподібних машин, гукали й махали руками. «Артилерія»!

І він повернув на гармати.

Пробіг він, однак, уже небагато. Якийсь офіцер (забили погони) підняв назустріч йому рушницю, націлив йому просто в грудь — і хавкав щось ротом. Люшня став, як укопаний і наставив долоню над вухом.

Перед ним ішла річка. На ній іще коливались з водою кашкети, а по цей бік її, під одиноким кушем гойдався його тюрбан, уже розвитий в холошу.

— Назад, падлюка! Назад!..

Коваль обняв другий берег стидом, тоскою, розпачем. Але благання його не дійшло до ушей офіцера і затріпотіло на вістрі його багнета. Ноги Люшні безвольно ступили кде кілька кроків униз — і зазнали другу рушницю. «Упаду, упаду»... — попереджало його з самих п'ят, проте він стояв на вогняному тлі, держачи за люфту винтовку своєю з багнетом, зігнутий в формі серпа, і посилав на той бік своє мовчазне тваринне благання. Навряд чи він сам найшов би в собі сили повернути назад, якби не прийшла йому несподівана поміч. З лісу, з того самого лісу, один за одним раптом вишили два цепи — два густих цепи жовтих фігур — і стрімголов кинулись у буре течиво Сану.

V

Це були два полки другої бригади. Люшня (хвилину пізніше) узнав їх по цифрах на плечах. Од самої картини такої колосальної маси в жилах йому замліло скаргою, радістю. Він пустив їм настріч всю свою міміку: одних квапив мершій на цей бік, другим показував брід, третім витягав з глибини, рівняв і розсовував скупчення. Але згага й на цей раз затримала рух — і почалася розплата за кожний ковток каламуті. Ковалі за плечима Люшні раптом схопили свої молотки й молоти і загризли залізом. Квокіт мортир і свистки поїздів розшили повітря.

Зачувши шипучих гостей, вся ріка заметалася. Руки, очі, роти хватили цей берег, а ноги були ще в воді (наче в кайданах). В одну мить лица, одержу вкрили гарячі жовтки, а за головами заіпались скрики, кола і коси. Жовтогарячий Сан зметнув нову зграю кашкетів і виплеснув на свої береги нові партії риби.

Припустивши над тім'ям огонь, Люшня кинув в лежачі цепи свої покрівні чуття, переплутані жести. Знаючи шлях, він міг би тепер провести — тільки бігом! бігом! — обидва полки до останнього пункту. Але полки впали й лежали. І в голові Люшні — закрутилося. Перескочив був кілька кроків наперед — те саме кружіння. Тоді він почув свою зайвість. Досаду, вагу і дивне якесь відокремлення. Напружені нерви його, що в ту ж мить передавали в периферійні кутки всякий натяк на думку, чуття, хитнули його і спустили в воронку.

Це була ціла копанка. Вона ще тонко курилась, і долоня Люшні ковзнула об щось м'яке, як жіноча грудь або заяча шкурка — потім: дві сині точки і низка перлових крапок, як біле намисто. В о н о — простогнало. «Серьожа». Хотів щось сказати, запитати його «куди рана», але в двох точках — очах горіла така

блага, і одчай (наче в Оксани на станції), що Люшня перекотивсь через них, вряв в землю лоб і хотів зробити собі повне затемнення. Дарма: (Синє світило в очі йому крізь потилицю). Хотів встать — металеві, дерев'яні й тілесні частини переднього цепу посипались зверху на них, на обох, як картопля. На тісноту, удари, штовчки всі члени Люшні розрядились чудним задоволенням. «Шарпанель нехай б'є... Аби лише не граната»...

І йому стало добре і затишно. Розчарування, одначе, прийшло незабаром. Той самий офіцер, що цілився з берега, набрів на «дезертирів» і почав їх вибивати з ями прикладом. Самий спідній Серьожа замимрив, як кошеня, і гусячим кроком побіг — слідом за Люшнею.

Два полки зникли в димі і клекоті.

Вони просувались вперед «перебежками». Про місце лежання чи бігу можна було лише догадатись підчас попадання. Тоді: наче вітер хватав і шпурляв на всі сторони птахів. І знов клубилася тьма. Знов: бризк сполоханих птиць. Ламались і падали молоньї.

Був сам хаос. І все таки Люшня не втрачав настановлення. Він навіть вибирав найкращий момент для свого просування. Коли знімався літ, десь в грудях йому щось коротко спалахувало. Це блискавичне спалахнення давало йому в пальці ніг і рук короткий вогняний штовчок, він кидав ногами й руками, туди і сюди карколомний зигзаг і — він лежав на новому місці. Припавши, а власне ще не припавши, ще на бігу, в рванім тумані димків він так розмірив свій стрибок, щоб його голова і верхня частина грудей — «главное мозок і сердце!» — попадали в воронку. Здебільша це йому удавалось. В противному разі він уже не вставав, а конвульсійним кільцем, як хробак, дотягався до нового сховища.

Тут відбувався якийсь внутрішній огляд без огляду: чи немає ще рани? Потім чуття: не то радості, не то млости, тоски, що скеміла йому в кожній кістці і жилці. Забирало це одну мить — іскра контрольних чуттів — бо в другу все тіло жило уже новою небезпекою. Трепетна ловля моменту і — нове вставання. Найболючіше в усьому процесі цьому було вставання. Воно потребувало мобілізації всієї енергії. Потім: колочий штовчок, божевільний зигзаг — і нова земляна зупинка.

Станцій цих була накопана безліч: то завбільшки з відро, то з ковальський шапчик, то з колодязь, то з цілу гунську могилу, перевернуту раком. Одні з цих ям були вже старі, мабуть з колишніх боїв, другі — свіжі, а треті раз - по - раз там і там вилітали, як бульби. По дорозі металеві: чорний од пороку, іржавий од дощу, світлий до блиску — сьогоднішній, шрапнельні головки, цілі й розбиті стакани, чемоданно - мортирні курносі бочонки. Все це або рвалося ще на шматки, або летіло вгору і вниз розпаленим градом уламків.

Одначе, що далі, то рух Люшні ускладнявся. Воронки здебільша були уже повні, але й в цю переповнену повинь повзли картози, скатки, сумки, палятки: ранені. Вони злипались в мисиво шерсті і тіл, згортались в менші і менші клубки і тремтіли, як вівці під блиском різниці. Ще на них, на цей тимчасовий шпиталь, ніхто не робив жодного замаху, а вже з живих куп тістом спухало виття, зойки і стоїни. Куди краще було мати справу з убитими. Вони були іще теплі. З них ішла пара. Лежали вони боком, нийць, горілиць, давали місця без протесту, а іноді робили Люшні подобу щитів і піддашшів.

Ідуть ще? То на бігу, то при землі Люшня коротким ривком мислі й очей пробував вловити загальну ситуацію. Серед порохової імли, силоетних падінь, катастроф поїздів і безупинного гуду все поле ще рухалось. Тоді Люшня напружав весь духовно - вольовий запас і просувався туди ж, маневруючи тілом.

Тепер це вже був не Люшня, не коваль, не салдат, а рухлива в'язка інстинкту. В'язка була приглушена, засліплена од диму й гязі, але вона з якоюсь фатальною вірністю продовжувала свої зигзаги. Вона попереджала своїм падінням гранату за секунду до вибуху. Жодна гармата не попадає двічі в те саме місце. Ця в'язка знала про це, бувши людиною, і тепер: ще вогнедишний вулкан летів

догори, дугастий дощ ще не сипався вниз, — вона з розгону ниряла в сірчану діру, чхала порохом і вривала голову в розпушену землю.

А головне, що ця в'язка, цей динамічний клубок ще тяг за собою рушницю. І не тільки тяг, а ще й пам'ятав її призначення. (Ще в окопах західного фронту під вибухи мін і сонне дзюрчання бувалих в боях, уява його не раз проробляла майбутню атаку. Саме слово а т а к а обернулося в образ — почвару. Вона зрослася з його життям, оплела йому мозок, разом просипалась, лягала разом, кидалась здогами в сні кризь піт і кошмари. Але й в цім почварнім видінні було одне, найстрашніше: ш т и к о в а а т а к а. Той самий момент, коли німецькі пили й ножі виростуть проти його тригранного. Коли він, Люшня, кине вперед свій багнет а той застряне в німця в грудях, а друга пила на всьому бігу проколе йому живіт і прорве йому кишки... Ще тоді на цім моменті уява мліла й спиналась і скипалась в темряві душі страшною зарядкою).

Артилерійський огонь був наочний, один раз уже пережитий, він двічі дозволив Люшні пройти й проповідати в його центр, він пропущав його й далі, і уява Люшні була уже там, попереджала подію, і разом з тим не хотіла, віддаляла цей останній момент, все тіло Люшні норовилося, кричало, а вона наближалася, сама стрибками й повзком просувалась назустріч. Неминуча. Кошлато - причайна...

По своїй металево - підземній дорозі Люшня схопив якусь половину рушниці, хотів збити з неї багнет, щоб з двох калік зробити одну, потім кинув їх обидві, і підняв третю, лису, покльовану в ложу, але ще цілу рушницю. Потім йому спало на думку: продовжити зброю своєю, настромивши «штика на штика», піймав був і цілий багнет, але раптом забув про той і другий і — розтягнувся в воронці.

Де вони? Туманні фігури ішли, бігли і лізли. Уже ползучий огонь летів їм настріч, обнімав і лизав їм коліна. В зеленаво - приземних човнах пропливали горби, голови, ноги. В жовто - зеленім пилу живий частокіл йшов наче по небу або піаному морю. Уже прокинулись дятлі, заметались собачки і чітко - чітко затріщала, почала свої живна косарка.

Пора!

Під миготіння ковальських облич (вони розтягались, танцювали, сміялись), під ляскит і бризки дум - дум почалась боротьба за вставання. Вся маса шлунку Люшні раптом осунулась вниз, там згорнулася холодом і пострибала по ямах, через решето свисту.

Можливо, що ще одна хвилина вагання — і було б уже пізно. Мортири і чемодани перекинулись раптом назад, і вогняна стіна перерізала поле. Земля позаду Люшні обривалась, ламалась, як крига, ноги тікали, шукали підпори, а назустріч ногам шуміли шрапнелі — в щиколодки, в литки, в коліна — і був тільки хряск та ляцання.

Кризь металевий цей град не могла пролетіти не токмо птиця, а й муха. І туди ніщо не летіло. Два полки, коли вони ще були, припали до ґрунту, а сотні залізних граблів били попереду них, серед них, при самій землі, і тупими ударами з димом і пилом збивали все живе назад, назад, в ями і гуркіт.

І коли серед цього ревіння розітнулось о — а, — воно подібне було не на клич, а на стогін купі ранених. Кричали, мабуть, лежачки, в землю. Біля одного погону Люшні припала чиясь голова, одкинувши бороду в тил, і борода ця ворушилась, гуділа. По розкритому роту, через який немов невидимі кліщі витягали щось із грудей, і Люшня догадався, що треба кричати, потім зрозумів, що він давно вже кричить, але не чув свого голосу. Кулі свистіли округ його рота. Дві шрапнелі рядком пролетіли над його картузом і розірвались над п'ятами. Дим нового розриву поповз під Люшню, і він почув, що руки його не можуть вдержати землі і він іде кудись назад, ногами до Сану.

Протягнувши Люшню по землі, дим одірвався од ніг — блиснуло сонце (— Сонце! —) — і відкрилась картина а т а к и.

Неможливе втілялося в дійсність. Збита, зім'ята, ранена земля перехилила рани — воронки, підняла все живе і рушила. Рушила!

Всі йшли якось боком, тим боком, де серце, швидко - швидко переставляючи ноги, «як спиці». Багнеті — проти одкритих ротів, і здавалось: гудуть і багнеті.

Чи тепер Люшня сам устав, чи хто ще раз вибив його з землі — він не тямив. Почув тільки, що йде, але не чув дотику ніг до твердого, колінка його бились одне об одне — немов «розв'язались обмотки». Що було попереду, там, він також не бачив. І тільки тепер наважився глянути. Може навіть не глянув навмисне, а лише випадково, може навіть не глянув, а тільки здалось, що якраз попереду нього лежить кривий жовтий окоп, з горбатим вузлом, як підкорчені ноги, а там, в чорній дірі, «щось навшпиньки, щось кругле і плями». Там і задихались на лапах „собачки“. А позад них, в диму, в жару, серед тіней, подібних на людські, скакали „кувадла“. Цілий цеп довгошійх тварин плигав на ланцюгах, рикав і блював полум'ям — туди, назад, через голови.

— Оаа - оааа...

Люшня біг, як п'яний. От іще кілька кроків, ще кілька цих хитливо - швидких повітряних стрибків — і німецькі окопи. Раптом із них, з самої діри щось полетіло назустріч дугою — як птиці. Не зрозумів, не вхопив на льоту що воно, як перед ним встали чорні - чорні, як дьоготь, горби — впала ніч на цеп, на сонце, місцевість. Наче заковані тварі в безсилий злобі розірвали своє смоляно - вогняне нутро, упали й здихали. Впала тиша і — Люшня зупинився.

Та в цей момент він і не міг не спинитись. З чорної тьми (наче з тунелю) виринули — і виринали, виринали фігури (— П'ять, шість! Купи!! Колони!!! —). Вони рождались наче ві - сні, влипали плече в плече, закривали весь обрій. Соняшний блиск прорвався в цю масу з - за спин і два етажа клинків — один на горі, а другий внизу, під ноги Люшню, то присідаючи, то випрямляючись, низькими стрибками, «як жаби», посунули з валу.

Не зирнувши нікуди, Люшня враз безпорадно відчув, що він самий фланговий, що справа нікого нема, а ліво од нього не полки, а ріденька чота, може - може півроти, що й гудійних багнетів нема, а якісь страшно маленькі шпички, подібні на голки, що нема й цих голок, а самі груди ідуть на скривлену стіну горющо - гарячих ножів, на синьо - одточені пили. І він уже знав, що туди йому не дійти, що його тоненький багнет ковзне по краях, — знав, але йшов, якось підстрибом, наче по кочках, і вибирав очима (коли ще то були очі) т о г о, що був проти нього, того першого, хто мав колоти його, Люшню, але — всі були проти, всі злиплись в один розтопирчений куц зубців і клинків, — такому куцу мало одного - Люшні — він чоту псимається на ключчя! Так він думав, так знав і все таки вибрав. Це був повний, великий живіт, «як в Марусі». Він, цей живіт, сам скакав попереду всіх на своїх низьких і тоненьких, наче гілячки, ногах, крутив сизу дрібно - зубчасту пилу і то одчиняв, то зачиняв продовговату, «наче вареник», шірінку.

«В самий пуп!» — дихнуло морозом в тім'я Люшні, бризнуло іскрами в лоб і померло. Наче впали сутінки. На всьому скаку Люшня одкинув праву ногу назад, навалив на зігнуту ліву всю вагу — і кинув багнета. Щось зашурчало: м'яке і сухе, наче попіл. «Попав!» Горло Люшні задихнулось і стало. Руки не рухались. Вогняні клубки качались йому по ліктях. Пальці його раптом чудно ослабли, винтовка ковзнула і впала — прикладом в коліно.

В цій позі він так і застиг, кругло випнувши спину. І було: страшно, каламутно і жалко. Здавив серце руками. Серце його вмирало. Але його шкіра не рвалась в шматки, і — бубонів якийсь гомін. Підвів замерзлі повіки: в отворі між козирком і плечем лежали рядом винтовки; жовті фігури в пилу з долонями вгору бігли до валу, скакали через рови, мимо гармат; плутанина ніг і горбів і — кружіння.

«Плен, плен», проплямків Люшня, і все його напруження раптом зів'яло. Все зірвалось і впало. Шуміло тільки в ушах та ще холод і жар літав то в живіт, то в коліна, то в лікті.

Той самий важкий черевань наступив на винтовку Люшні і щось, мабуть, кричав, бо чорні вуса його стрибали над округленим ротом, як перевернутий циркуль. Але Люшня не міг порушити пальцем. З ним трапилась каталепсія. По грязних солоних губах йому розтяглась якась жальна безсмішна усмішка. Немов перед криком. А очі (два чорні на жовтім мазки) ловили вістра пили, що мотлялась йому над плечима, збиваючи з місця. Нарешті, німець ступив до Люшні і всією пилою тупо вдарив його в ключицю. Люшня заточився. Та, коли права його нога уже піднялася на вал, в рів посипалось груддя, він раптом крутнувся, вдарив лобом німця в живіт, прокотився з ним разом котком, проповз іще на руках, потім кинув ногами — і помчав назад, на вогні і розриви.

Пригоріца куль просвістила йому над кашкетом.

VI

Колісниця круто з'їхала вниз і впала шкереберть десь за будівлями невідомого австрійського города. Вугільна тьма осідала. Гасли багаття. Вгорі, серед темно - синіх пасмуг, плям і калюж тріпотіла гігантська багряна жарина. В каламутній грі фарб, тонів і ліній розвиднялося поле руїни.

Починався новий момент. Виходив на сцену другий акт бою.

Машина війни, розстроюючи в своєму нутрі три свіжі полки, припинила свої жорні і тепер зворотним шляхом викидала неперетравлене меливо.

По кустурбатиц, горбах, змієвидних ярах, гаях і лісах, звивах і брижках, шпарах і ранах землі зарухались останки атаки. З шапликів, копанок, ям перебігали пришулені постаті; прискорено - полохко коливали спини - горби на саморобних милицях - рушницях; з усіх боків при самій землі — густо розкидана гусінь Як кам'яні брили. Як шпали. Як точки. Химерне ниряння голів, млиноподібні помахи рук — в одному напрямку: до Сану.

Приблизно десь на середині поля Григорій Люшня обережно підняв лоба з воронки. Він був без скатки й підсумків, без патронташів і обмоток, в розтерзаних до колін шароварах. В ушах йому не шуміло, а дивно дзвонило, і боліло в потилиці. Ні стрільби, ні розривів уже не було, але порохове повітря ще літало густими шарами жару і сірчаного смороду. Орієнтаційний пункт його втечі — пожежа уже погасала, хоч вряди - годі ще бушувала в передсмертних конвульсіях. Тулуби чорних верхівців ще гарцювали на своїх димно - обвуглених конях. («Слава богу... Мабуть, більше атаки не буде... Зід хання і павза.— Тут можна вже залягти і переждати до вечора...»)

Але не сиділось нікому. Кожний, в кому ще тіла й боролась хоч іскра життя, стягав в клубок свої сили і далі, все далі — з місця руїни.

Ранені в пальці несли їх, як грона калини.

Ранені в п'ясті, в лікті, чи в м'язі, несли одну руку в другій, притискаючи рану до серця.

Ранені в обидві руки, бігли прямо, мотляючи рукавами, наче підбитими крилами.

Але більшість повзучого поля була вражена в ноги.

Ранені в обидві ноги, повзли животом і руками.

Заморивши обидві руки, повертались обличчям назад, спиною додому, лізли задом і ліктями, немов якісь звірі з короткими лапами. Один молодик перед самими очима Люшні: ліз лівим боком, мовивши прострелену ногу на цілу, і якось кругло, стрибками форсував її «на буксирі».

Навіть люди - обрубки робили спроби до руху. Але вони не мали точки опори, підіймали козирки і чуби і чіпляли за ноги передніх тоску, розпач, покору.

Найдикіша фантазія не могла б уявити собі такої безлічі, способів ран, місць, варіантів.

Серед кинутих сумок, скаток, лопат і сокир, сталюого й чавунного кришева теліпались всілякі погони з всілякими цифрами. Кожна губернія, мабуть, мала

тут своїх колишніх тубільців. Своїх представників кожна нація. Бо в розгублених очах Люшні мигали всі характерні прикмети народів Росії — все в грязі і киптяві. Знівечене, оббризане плямами.

Це котився назад охоплений ляком військовий пасив, перевитий єдиним бажанням вийти скоріш з царства металю і смерті. Але смерть і металь стерегли кожний порух живого. Кожний раз, коли чиясь голова підводилась над копано - зоранною поверхнею, її обсилав вогнистий ляскіт дум - дум, нявчання рикошетів і свисти.

Але обстріляна зона не спинялась посеред путі, не прикипала до ґрунту де попадає, а намагалась донести й довести під якесь прикриття свої роздроблені члени. Тоді — в норах під грудлям: на жовтих лижах усім видавлювалось задоволення. Блишав дьоготний піт, закурені зуби, нікльові крапки під мокрими бровами. А голівне, що дивувало Люшню: ні крику, ні скарги. А якесь урочисте притишення душ і та загадкова радість причастя.

Раз - у - раз групи цього плазівного походу свіжих калік натикались на зовсім недвижних. Майже у всіх: згінені губи і заленаві, жовті, а інколи й білі міцно стиснуті зуби. Вони притягали. В них була якась страшна сила, подібна на чари. Тоді всі обличчя живим мерхли разом і впились в убитих. (Т а м б у л а т а й н а) Дивились: тупо, тоскно, незривно. Як тіні. Як зранені душі цих самих трупів. Спілчуття, безпорадність чи невідступна жадоба всіх організмів до смерті? Невідомо. Кожний, однак, радів, що це не в і н, але ця радість була потайна, загнана, смутна. Живі не могли радіти п р и н и х, і на зовнішніх лижах і в позах: сум, примир'я і снаж — три виразні чуття, якими умовно - живі в сутінках душі дякували богу війни за пошадку.

Після довгого огляду мертвих починалось нове готування в дорогу. Перезирались (до того — ні погляду), наче мінялись загальною ухвалою, і підсували до самих країв своїх ям козирки, вибираючи місце нового спочинку. Вабила всіх одна воронка од «поїзда». Така велетенська махіна могла, мабуть, вмістити з цілоти — всю свою ближню околицю. Там буде безпечно од свисту. Там і Люшня загадав засісти привалом — подовше.

Коли постріли стихли, навкругні ранені ввонулись і застрибали по кочках. На своїх руках і ногах Люшня юлив поперед всієї в'юно безладної ланки. Він же, цілком зрозуміло, доскочив до великого затишку перший, перший з розгону нирнув туди майже всім корпусом (вгорі лишилися тільки оголені литки) та так і застиг з відкритим ротом — без голоса. Це була та пам'ятна яма з мортирою. Металева свиня лежала на тій самій місці — перед чорним мундиром. Вона не розірвалась. Вона (зімркував бистро Люшня) вже й не повинна була розірватись. Але вздрівши її, зигзагувато - спіральний ланцюг, що з - опалу всунув був голови в яму, заметляв рукавами й холошами і кинувсь назад, над краями і в сторони. Бризки землі від дум - дум заскакали над панічним розлазом.

Люшня двома рухами втягнув черевики в воронку.

На самому дні стояла кругла прозора баяра. Приплющивши очі, однодумець Люшні і рукоїмця всіх неімущих Черних лежав в тій самій позі, наче пив воду. А смугоноса свиня, немов надувалась, дихала, шипіла корявими ніздрями. Люшня видувив голос. Ні руху. Підповз іще ближче: штани, гімнастюрка, картуз — усе ціле. Ціле і чисте. На гострому носі між ніздрею і вусом стояла повна і також чиста краплина. Під ліктем нова коричнева винтовка з ютовим, ще зовсім новим з блиском свіжого золотого ремнем. («Мабуть, друг, досвіданія...»). І раптом: сцена його поединка з колоною встала перед ним в страшно - рельєфних подробицях). «Добре, що в землю, а не в живіт — закололи б, собаки...»).

Але глибоке емоційне зрушення тривало недовго: око Люшні розбіглося по блиску винтовки. (І в запаснім, і вже тут в позиційнім юлку, в царині амуніції він мав одну цілковиту обиду. На долю його припадала виключно «тандита»: казанок, замурзана фляжка, відомий картуз, а надто все те, що робилося з шкури. Люшня стоїчно мовчав, але його жерла досада, і кожна нова річ на інших людях

полонила його — хоробливо, тягуче - принадно). «Все'дно вона йому одслужила...» І Люшня тихо - тихо почав підкрадатись до друга, так тихо, щоб не дихнуть на мортиру. Потяг за рудого погона: мовчанка. Помацав за скроню: холодна. Тоді він, фіксуючи ноздрювате рило свині, ще тихіше підняв отопірчений лікоть і підважив рушницю. Черних здригнув плечем — і знову недвижність. Нахилився над самим ухом, пильно прислухався і мизинним пальцем вигріб з кутика носа краплину.

В цей момент щось закричало. Люшня карачки одповз од мортири. Серце йому колотилося: зразу подумав, що в і н. («Хто там гвалтує? Когось, мабуть, підстрілили варвари...») Крик вививався дугою, падав назад, в місце свого походження, і знову вгору — тією самою нотою. («Здається, Серьожа... Ні, малий так не годе кричати... Може Чугасв?... Голос дуже схожий... Напевне лізе Чугасв... Треба поглянути...»).

Боротьба за і проти вставання була довга, але Люшня поборов себе і почав витягатися з ями. На запалену під новим картузом куделю його — біг Маруся. Правда, спосіб його просування не можна було назвати ні ходою, ні плазом, ні тим паче бігом: це була якась пересічна всіх згаданих способів. Зігнувшись в три погібелі, держачи межі ніг винтовку й стягнуті в один вузол два кінці палатки. На бризки і свист незграбний єврей то припадав на коліна і плазував обома, то розтягався по землі, орудуючи руками - ногами, потім знов підкидав свою спину і, орючи землю очима, зосереджено тяг божевільну дугу того крику. («Чи не везе він свого Папакіцу?»). Але ношу трудно було пізнати на відстані. В і н лежав горілиць, п'ятами в п'яти Марусі. В і н був ранений, мабуть у голову і був безумовно без пам'яті. Невидима рана боліла йому, а він напруженими пальцями раз - у - раз хватався за тім'я і витягав свій біль разом з волоссям.

Ніяка форма рани, ніякий біль уже не впливав на Люшню — дорога його була засіяна самим стражданням! — зрушив його самий акт помочі, акт людського жалю в загальному морі безщадності. Перемішана з гряззю і порохом, збита в грудях його на саме дно — в ньому тріпнулась людина. Вона й подала стрічний голос. Люшня вискочив з ями. Але Маруся, що гадав, мабуть, також зробити привал в цій самій воронці, раптом шарахнув на бік і потяг свою клажу в чагар — кушів з десять ліщини. Тут Люшня і догнав його, і вже ладнався вловити задні блискучі кінці платяного візка — як щось мазнуло його по литці.

Найвищий момент штикової атаки не вразив його так, як цей несподіваний дотик. Інстинктивно глянув униз і вгледів: к а с к у. Чорну забруднену каску. На ній к р у т и л и с я очі. (Дугастий крик на палатці з шумом поповз своєю дорогою). Це була чиясь голова — верхня частина обличчя — по вуса. Оголені руки при цій голові вхопили праву холошу Люшні і часто засіпали — хтось з того боку кушів смикав цю подобу людини. Але ні власника рук, ні того, хто їх рухав, Люшня не встиг, та навряд чи й зумів би пізнати — бо руки раптом упали і полізли в гущу ліщини. Після остоєвління Люшня кинувся на куш і ледви не впав — на Міхеїча. Стоячи по пояс в воронці, зігнувшись маніром Марусі і придавивши носком чийсь ногу, санітар ривками, з злобою — стягав з неї чобота. Ні лица санітара, ні очей, ні виразу їх Люшня не помітив — і борода, і ранець, і лоб — весь він був р и ж и й. Почувши нежданого свідка, Міхеїч торопко став і нова глекоподібна чорнява халява уже сама сприснула з брудної онучі.

Дав скрика — вигук обурення і стогін досади — впали на чобіт. Люшня розгубився. Одразу він «хотів заколоті грабіжника, потім роздумав» і підняв стиснуту руку. Але його мозоляста рука, що ламала підкови, раптом здалась йому дуже легкою — він ковзнув оком кругом — найти «щонебудь залізне» і стрів — каску з очима. Вона його й обеззброїла.

— Сволоч циганська... Я до нього по - людському... Тепер погибай тут, варгати...

Це були не слова, а якісь димні уривки — шматки охриплого гавкоту. Княув

їх санітар в супроводі зневажного жеста, труснув своїм чотирикутним горбом і важко виліз з земляного логова.

Люшня ж так і стояв край воронки і неodrивно дивився на голову. Тільки «по вусах» і можна було ще так - сяк признати, що це могла бути голова того самого цигана, Радка Тололо, салдата одної з ним роти і недавнього члена одної халупи — за Радомом. Він був ранений в стегна і в щелепи. Власне, щелепів у нього не було, і прямо з горла йому висів довгий опухлий язик — як цапина борідка. В чорних, безгласних, якихось таких собачих очах не було ні подяки, ні радості звільнення, ні нятяку на муку — в них тільки тліла незносна жадоба і просьба — прибрати його з цього поля. Ці свої чуття він хотів, очевидно, вложити по старій пам'яті в звук — і лише з неймовірним зусиллям ворухнув своєю пухлиною.

Серце Люшні стислось од цього невимовного поруху. («Що з ним робити»? Але Міхеїч стояв наубочі, грізний, як яструб, і Люшня завагався: чи дійсно варт виносити з бою т а к о г о ? В свою чергу й ранений, мабуть, зрозумів негативну оцінку Люшні і поклав свої вуса — на схрищені руки. Цього було досить. Люшня повів очима між листям і груддям землі — «Чи нема де палатки? — потім раптом присів карачки і підставив цигану плечі. Тололо якось тонко захрюкав носом і горлом, і волохаті, пропашілі вугіллям руки полізли по спині Люшні, по логонах. Давши змогу вмотистись, Люшня підставив під його коліна коричневу рушницю, підкинув на ній свою вайлувату вагу і прискорено - плутаним кроком заступав вдогоню Марусі.

Ця стріча — Міхеїч - Люшня - Тололо — забрала може - може хвилину, але з ковалем за цю мить сталась дивовижна метаморфоза. Особливо тоді, коли вузловаті пальці Радка замкнулись йому на шиї. Так колись його малого, Гриця Люшню, носив на плечах його дід — так колись сам Люшня робив з себе «косю» — коня для своєї малої Оксанки! І він раптом відчув якусь теплоту, свою гідність, вагу, свою участь в бою, якусь велику, трепітну гордість.

(— Григорій Люшня рятує ранених —)

Але (як це траплялось завжди) і цим новим широким його чуттям не судилось набрати повного розвитку. Кроків через п'ять він вже розкався в своєму легко-важному вчинкові. Почалася стрільба з артилерії. З двох руських гармат, якраз проти Люшні — за Саном. Дві шрапнелі прошуміли вгорі і полетіли до німців. Довга павза, і знову — ті самі двійнята.

Ранене поле заметалося. Жага порятунку роз'ятрювала біль, і циган на плечах Люшні пропливав над хором скарг, криків і стогону. Все поле замахало руками, все, що могло лізти — полізло. Чим ближче до річки, тим гусінь гущіша. Особливо на путі Люшні — при самій дорозі. Вони хватили за ноги. Вони чіплялись за цигана. Тепер би Люшня радо скинув свій добровільний тягар, але Тололо так цупко здавив йому шию, що здавалось: задушить костяними кліщами.

— Куди? Назад! Вперед, мародьори.

Це кричать з цього боку ріки. Там лежать нові цепи. Там комашня картузів і горбів, знайомий дзвін казанків і лопаток. Легко ранені біжать стрімголов до води, їх завертають, складають рядами на березі. Он уже Маруся згорнув свою палатку в мішок і несе свій ранений крик через річку — його зупиняють, цілять в нього з кількох рушниць — Маруся стоїть по горло в воді і кричить безпорадно очима.

«Невже буде нова атака?»

Люшня важко ступив через окоп і спустив свою ношу на землю.

VII

Підчас одисеї Люшні по смертних полях — на р. Сані стались такі важливі події:

1. Гаї, ліси і узлісся наповнились кіньми — шаленим алюром на фронт вирішальних боїв примчала кавалерійська дивізія;

2. Прискореним маршем прийшов останній з піхотної дивізії 177 полк (станцій за дві до місяця катастрофи з першим полком три Таубе зняли його з рейок і гналися за ним до самої позиції);

3. Прибуло два маршові батальйони поповнення (Призначене в армію VIII, воно дістало маршрут в армію VII, звернуто в путі проблукало кілька днів по ближніх тилах і попало в названий корпус);

4. Вихідний пункт руських атак під заслоною димової імлі пересунувся на берег німецький;

2. Згаданий в § 2 полк перевів кроків на сорок вперед згадані в § 3 молоді резерви і зметнув позад них колінкуваті рови, замкнувши прорив і дорогу для відступу живим і раненим останкам попередніх двох наступів.

Особливо різуче вражіння давало це свіже поповнення. Все це були звичайні сільські «парнишки», всі, як один, без рушниць, в кричуще-старій уніформі, в нових (гостре око Люшні одразу ж звернуло на це відповідну увагу) платяних патронташах і підсумках, з зеленою-шкляними флягами. Прийшли вони півгодини тому, але обстановка на них уже вплинула: вони конвульсійно кидали ногами, тіпали ліктями, там і там кували зубами. Вони, мабуть, думали, що це вже і є той самий бій, за який вони чули ще дома і повторяли гуртом міміку кожної рани, що пробігала чи проповзала мимо їхніх убогих окопчиків. Поява Люшні з Тололом засмикала буквально всі щелепи: по губах, бровах, носах, підборіддях пролітав кривульками й здрогами — танець А тут іще, як на зло, Тололо немов збожеволів: заморгав головою, замахав кістями рук, наче грів до себе всю воду. Люшня зміркував, що він хоче пити, скинув з нього картуз, наповнив бурою рідиною і підніс — під самісінькі вуса. Тололо застогнав: не од болю, а од фізичного задоволення, але по всьому цепу, по горбах і плечах пролетіло мимриння й мукання.

— Зараз, братці, ми підемо в наступ. Не бійтесь нічого. Там, попереду нас, зброї є на двадцять таких батальйонів. Забирайте винтовки, патрони і бомби від убитих і ранених. Поки ми дійдемо до німців, кожний сам мусить добути собі винтовку. Головні: дійти нам до їхніх окопів, зробити прорив, а там ми пустим на них кавалерію... Куди ви, падлюки?... Назад, дезертири!..

Кілька офіцерів в захисних погонах, в новому ремінні, з револьверами в руках, загнучи погрозно курки, перепиняли ранено-панічний потік і трусили довгими дулами перед непорозуміло-примарними лицьми. Потіки жальності спинялись, без слів, самими жестами демонстрували свої урази, потім брели по воді, на ходу заливаючи згагу з долонь, а за їхніми спинами залишались копії жестів, співчуття, розгубленість, заздрощі.

— Хто буде ранений, рушницю не кидай, передавай своєму товаришу...

— ... Хто принесе винтовку на евакуаційний пункт, дістане медаль і грішми — п'ять карбованців. Обойма патронів — п'ятька, бомба — десять копійок, підсумок...

— ... І назад, хлопці, не думай. Ззаду нас буде йти цілий полк з кулеметами. Хто здрефить, захоче втекти з бою, без пощади буде розстріляний в спину. В цеп була вам команда, сволота!..

Самого Люшню не чіпав і він міг безборонно пройти за Марусею, що вже зникла за річкою, межі дерев, але він розплатався на березі і втопив в третій картуз смердючої вологості заюшене грязьне обличчя. З вельми голосистих уривків команд і лайок він зрозумів, що «бой таки, мабуть, буде». Чи ж міг він лишитись байдужим? Двадцять бувши в бою, вирвавшись з лап полону і сповнений трепету смерті і радості, Люшня, як очевидець, хотів зробити інформацію і попередження, як треба йти і де саме найбільше винтовок, але вгледів круглий задиханий рот офіцера, портсигар, косяний свисток «симпатяги» і його язик пролетав зовсім противне:

— Ваш броді. Там — тьма. Там — стіна. Там ми нічим їх не візьмемо...

— В цеп, кому сказано, стерво!..

Офіцер розмахнувся наганом, потім раптом засік його над зірчастим плечем і прямо навідрі ударив «дезертира» в щок. Перед Люшню бризнули іскри. Можливо, з його очей, може з німецьких кувадел, а може з тих і тих одночасно, бо в ту ж мить звідусіль зашмиряли шрапнелі. Неповинний коваль хитнувся на ногах — не від сили удару, навіть не з обиди, а з сорому перед цими «малками», прошкунтильгав кілька кроків і припав головою до чиєїсь полотняної сумки (з сумки щось страшно знайомо запахло).

З обох боків зав'язалась артилерійська баталія.

Але що це було за змагання! Нерівність сил була очевидна не тільки для Люшні, а навіть для цих недосвідчених хлопчиків. Руські гармати (було їх уже, мабуть, штук п'ять) спочатку якось розпачливо «бахали», потім по всьому лісу йшла луна, немов паровик пускав пару, або іще краще: з усіх дерев разом здирали кору — і «наша» шрапнель летіла до німців. Спочатку було чути й розриви: «як кашель». Але через кілька хвилин од нас летів тільки свист: стрічки свисту назустріч німецькому ревищу.

— Боже мій. Нащо вони дражнять його?.. Він нас змішає з землею...

Хтось обіч Люшні качався наче в гарячці. Дрож літав з ніг до ніг, з ліктя до ліктя — через обойми і доторки. Дрож літав в самому повітрі. Але передроглі нерви Люшні уже втратили здатність до тонких і гострих реакцій. Він наче засліп. На самий мозок його впали сутінки (хоч сонце в даний момент висіло над лісом і світило йому прямо в очі). Од всієї нової маси людей в його пам'яті лишилися лише шкляні фляги і він думав (не думав, а так проповзло в його голові), що кулі й шрапнель «найбільш попадуть в скло», що від шкляних скалок в ранах буде «гостро мультко», що треба і йти і лягати «подаліше» од фляжок. «Чорта з два я піду на вірну смерть!» — раптом вирішив він. — «Пройду трохи вперед, п'яку разом з Чернихом і прикинуся мертвим...» І в ту ж мить образа його розпилася по тілу йому незрозумілим темним злорадством.

Артилерійський бій розгорявся. Правда, в окопах, навіть таких — по коліна — можна було лежати спокійно. Взагалі, на думку Люшні, добути ще на західньому фронті — «як не вилазити з окопа, на війні можна прожити три роки». Але ця «необстріляна порція» гарматний огонь чула вперше, не мала досвіду Люшні щодо воронок, а головне: зовсім не мала «гарматного вуха». Їм, мабуть, здавалось, що воно летить прямо на них — вони зривалися купами з місць і бігли прямо під вибухи. Чавунно-сталевий град скакав їм по картузах, погонах і сумках. Але й ранені вони не тямали, що їм робити: куди бігти, чи можна вже бігти, чи можна кричати, чи треба мовчати, бігали з ранами туди і сюди (Люшня лежав боком і бачив цю канітель) — «як дурень з писаною торбою», і своїм розгубленим виглядом тільки наводили «паніку». А це ж з німецького боку ще був не справжній огонь, а пристрілка. Ще не було ні мортир, ні поїздів — чемоданів, ні ползучого огню — ще ж атака їм і не снилася!

Але прийшла й вона незабаром.

— Вперед, братці, вперед!..

Це закричали, мабуть, офіцери з того полка, з задніх окопів. Кожний, до якого долітав цей наказ, підіймав поширений рот, вигукував в'язку аакання, закликаючи свою близьку компанію і стояв скривленим мертвим стовпом поки сусіди вставали — з тими самими звуками. І коли вони, ці два батальйона, нарешті вже встали, це був не цеп, а безладні непорозумілі отари. Так вони отарами й рушили. Так і зброю шукали отарами. Спочатку це носило мирний, дружній і майже любовний характер. Найшовши хтонебудь винтовку скликав («Сюди! сюди!»), як півень курей, потім сам перший хватав її і, не знаючи що з нею робити, а може й з чутих товариських, сунув її першому стрічному. Але далі — все пішло обертом. Угледівши денебудь на землі чи в землі якусь пляму — приклад (по прикладах тільки й визнавали винтовку іздалеку) кидались на неї сірими зграями, десятки рук чіплялись в одну — за ложу, за люфу, за багнет, і тягли її в усі сторони, поки вона

попадала сильнішому. Потім так само по другу, третю, четверту... Одному гурту (Люшня якраз підняв голову) попалася, мабуть, разом пара винтовок — вся купа упала на них і почалась ціла битва. В перший момент всіх проти всіх, потім двоє проти двох — два тягли за багнет, два — за магазинні коробки, кінець - кінцем два щасливі, ті, що держалися зручніш, одбігли були вже назад, раптом винесли зброю свою і помчали кризь задній цеп, мотляючи довгими рукавами. Новий сірий клубок заскакав коло здобичі. Але не встигав хтось один опанувати рушницю, як уже був ранений, кидав або передавав її далі — винтовка літала з рук до рук, поки не стало кому її далі хватати. Зелені димки зловіщо повзли над суєтою, гризла нею, криком і ранами.

— В атаку! В атаку!..

Це прийшла черга дієвому полкові. Люшня нирнув головою і намітив найближчу воронку, але ще не вилазив, чекаючи. Але полк лежав, наче мертвий. Тоді пішли в діло лайки, приклади і чоботи. Марія спроба! Нові бойці не лише не вставали, а ще глибше вривалися в землю. Вони хотіли б зростися з землею, стати піском, пеньками, корінням кущів, не чути, не жити, розспатися в пил! — з — під ударів по них вилітали тільки гугіт, скарги і стогони.

І Люшня зразу побачив, що з того «нічого не вийде». Він прилип до стіни, підкорчивши ноги і як дивився куди, то назад, де в кількох кроках звідси влаштувалося два телефоністи з своїм телефоном і якийсь замуруваний прапорщик, що мали, мабуть, «дати знать кавалерії». Але й вони тільки вривалися глибше й зручніше. Нікому не хотілося йти туди, в ті невідомі чортотріє землі, що ще й досі вивалилися і сунули ще давніх ранених. Вже бігли і лізли повз них і свіжі ранені, але полк ще не рухався. Збитий хтонебудь криком, ударом нагана, ноги, підіймався, наче сліпий, метався по цепу і прикипав стрімголов до нового захистку. Сам повітря, напоєне метушею, плазом і бігом ранених кричало не наступом, а фактичним криком одходу. Не вперед — підмивало й збивало назад, де немає цього, огню, диму, розривів.

А фронт кував і кував, і ригав сталлю і полум'ям. В і н дійсно дійшов до найвищого ступня роздражнення. Квохтання мортир захрипіло кризь щебет шрапнелі. Головна сила огню сконцентрувалась на лісі: він рвав вікопомні дуби, ламав грабів, різав сосни, підкидав їх догори, ловив в повітрі за чуб і шпурляв їх в п'яній безтямі. Одна древня сухітна верба (Люшня ясно побачив: верба) підлетіла сажен на п'ять, рівно спустилась дірявою шапкою в Сан, коренем вгору, постояла мить і хляпнула своєю одною ногою на цей бік. Димовий ліс став над лісом рослини. Прострелене сонце кілька секунд металось з раною в тьмі, потім упало і вже не являлося. «Наші» гармати замовкли. Вряди - годи ще обзивались «двійнятами», але мортири задушили і їх, перескочили ріку і допались до м'яса.

Тільки тоді полк зарухався. Безтямний, приглушений, він встав в кількох надлюдських ривків і кушами голів, дугами спин, зламами рук покотився за своїм поповненням. Не в догону йому, не слідом, а назустріч йому уже розпорошеним зім'ятим, кричущим без крику, розбитим і все ще беззбройним отарам і зграям.

Серед поля, ям, трупів, кущів свіжий полк наткнувся на розгром — і почав його завертати. Та коли втікачі зупинилися і вже наче отямалися, їх осипав чарувно - вогневий дощ і вони вже, яко ранені, мчали назад — на законній підставі. А через мить бігли туди ж і самі завертальники.

Беззбройні і збройні змішались. Ранені й цілі металась.

В диму не можна було добрати, хто цілий, хто ранений, хто тікає, хто ж когось завертає.

І в такий момент серед цього гармидеру, загриміли чемоданні обвали. Коли саме і звідки взялися вони, ці божевільні поїзди, Люшня в суєті не зауважив. Якраз в той момент коло нього когось ударило уламком гранати в бік, звільнилося вигідне місце і захисні його реакції підняли його з нори і виступили в жерло воронки. Одріжнив серед квокоту й брязку погрозилив шип і свистки уже тоді.

коли було пізно. Перед ним задиміло два кратери. Трижди, раз за разом по два в кожній партії. Сталось це так несподівано, що Люшня навіть не встиг ні злякатись, ні подумати про смерть, ні відкрити рот — перед вибухом, навпаки: ще тісніше заціпив. Все тіло його закрите для всяких чуттів здригнуло, немов барабан, і якось на місці підскочило. В чорнокричущій п'ятмі перевернулася дибом земля і сипала вниз скалки, брили і порох.

— Німці!.. Німці!.. — літало в п'ятмі мукання й цмокання, наче ці слова кричали не люди, а якісь глухонімі тварини скакали серед клетоту птахів.

Де були ті німці, хто їх бачив в такій смоляній ночі — невідомо. Власне для Люшні й не було потреби дізнатися — де вони. Уява його крикнула з перестрахи і перед нею родилася стара картина (...— плече в плече, метнувши вперед свої пили-ножі, вони закрили весь обрій і стрибками посувались на нього, Люшню, як лявина —...).

В першу мить він навіть якось чудно зрадив, що вже не треба йти на них, що йшли не *е* *м* *и*, а *в* *о* *н* *и* — і почув винтовочні стріли. Тоді і він догадався, що *н* *а* *н* *и* *х* треба стріляти. Вузловою-затерпими пальцями підняв над горбком свою новеньку враз обважнілу рушницю і вистрілів — в тьму і розриви. Але він не чув свого вистрілу. Почув тільки оддачу в плече — і щось ударило його в лице: в рот і в лоб над бровою. «Уже!» — заскеміло в мозку йому, блиснуло й згасло. Але на цей раз не було ніякої радості — від рани. Подумав, що йому також зірвано щелепи і жах пауком поліз йому через тім'я по спині — в замілілі п'яти.

А кругом усе бігло й кричало. Але не було навіть силуетів бодай тих, що кричали. Догадався про відступ по кулях — іззаду. Все зірвалось на ноги й тікало, але вже не по ямах, не назад, навіть не од скалок, а од самого диму.

Тоді мозок дав в усі пальці розпачний вогняний штовчок — Люшня сів на п'яти, немов інвалід, потім підскочив і побіг — на цей раз уже настріч своєму безладному свисту.

Дятлі й косарки стучали в догону панічному відступу.

VIII

Чи ж лишалося що в психофізичному механізмі Люшні для будьяких реакцій, для самого сприймання? Це бігла бо вже не людина, а якийсь очманілий уламок гранати. І все таки, дивно! — Люшня, або те, що колись звалось Люшнею, пам'ятав, що він таки мацнув своє підборіддя (щелепи цілі, але на язичку щось солоне), потім угледів блискучу пляму і пізнав: телефонну трубку. Чи його підсвідоме потягло його геть од старої путі, чи сталось це випадково, але він вибіг на річку, кроків за сто від верби, де лежав циган. Сама ріка була тепла, знов по шию йому, але що творилося там з тим нещасним поповненням! Воно било руками, нирало, гонуло на скриках і булькоті. Якийсь невідомий, зовсім малий русявий хлопчак, страшно подібний на «підмайстра» Люшні, що він залишив самого на кухню, схопив коваля за рушницю (обличчя як диня) і закричав йому: «Тату! тату!» — потім сьорбнув води і сів в кияччу жовтизну. На березі з когось упали мокрі штани, той хотів, мабуть, цілком звільнитись од них, але заплутавсь ще більш — і розтягнувся під деревом. Два санітара гусячим кроком несли когось на своїх древнесеврейських ношах, раптом передній упав, а задній перескочив ранений тигар, потім свого хрестоносного друга і ліг попереду нього — головою в напрямку бігу. Всі калібри гармат напали на ліс і шматували його знизу до верхів'їв. Самі дерева кинулись одне на одне і захрипіли в рукопашних обіймах. Незаймана цілі століття лісова земля, зрита воронками, крізь сірку, порох і чад клубила жирні, п'янкі свої запахи, стьобала в лице зубцями шишшини, бантами жовтих, рожевих і білих квіток, а над нею десь угорі тріщав безжурний щебетний спів якихось пташин — птиці казились з веселощів.

З усіх боків бігли до лісу фігури: мокрі, сухі, цілі, поранені. Учасники й рештки всіх трьох атак. Бігли такою ж самою живою картиною, як т у д и, тільки тепер без зупинок, без цепу — жахом охоплені череди. Бігли тепер не прищучено, а напружено — прямо, радше тупим кутом до землі, а плутанина ніг і дерев миготіла кушами ліній, як спиці вагонних коліс або козла винтовок.

Сама стихія несла мішанину безумства.

Тільки інстинкт дикуна, помножений на звірячу жадобу життя, тільки інстинкт коваля, що з тридцяти своїх літ двадцять орудував молотом, міг вирватись з цього вузла божевілля. Догнавши якунебудь групу, він, Люшня, волів навіть одстати, аби лише не потрапити до панічного волоку, що в'язав йому волю маневру. Розуміється, і він також не оглядався т у д и, націлений в біг, але приглушені уші його слухали назад, вклякали в безпощадне шипіння і давали летючому тілу його своєчасне попередження. Стовбури грабів, дубів, біля яких зупиняв він втечу свою, давали йому тимчасовий притулок — на короткий момент розбризку вогню і уламків.

Щождо інших — бігли вони круглими купами, шрапнель доганяла їх і хватала поживу свою з безтямного страху й безглузддя...

Чим далі од Сану, тим був рідший огонь, але втікачі не лише не припиняли бігу свого, а ще більш розвивали сполохану скорість. І головне: всі, незрозуміло чому, поспішали мершій на тропу, на сошейну дорогу.

Тут на соші і збігались потоки з усіх фронтів і полків, всі роди зброї, потоки обертались в плямисто-сіру ріку, ріка шумувала своєю незграбною плинністю, немов вирувала серед порогів. Через таку густоту втеча звивалась змією, конвульсійно біла хвостом. Потім злипла і зовсім спинилася. Правда, стала вона не сама, а з волі іншої сили. Біля того самого місця, де Люшня шпингуло в паху, по всьому узліссі розсипався кричущий ланцюг кавалерії, що голосами, шаблями, серцевидими вістрями пік обривав непорозумілу течію, пропускаючи в тил тільки ноші, ранених, розбивав панічні клубки і складав їх снопами на землю.

В чорноземі, в глині, в піску захилялась робота лошаток.

Люшня інстинктивно хотів одбігти подаль од соші, якій зараз гранати розвернуть кам'яновинуту грудь, але два верхівця налетіли на нього і поклали його кроках в десяти од присошейного рову. Наступивши коліном рушницю, що вбирала в себе запалені задрощі двох ближчих беззбройних сусід, Люшня почав гарячково будувати притулок. Через кілька хвилин курний ланцюг вирвав попереду себе кротячі горбки, охопив ними ліс і загубився в хвилясто-примдлених обрях.

Один велетенський верхівець шаленим алюром скакав позад імпровізованого цепу і вигукував басом команди. Люшня не бачив ні коня, ні самого верхівця, ні тіні його (тіней взагалі не було), але йому здавалось чомусь, що це і єсть генерал «самий начальник дивізії», і тому, що був він так близько, що голос його налітав як шуліка і довбав в саму голову, вириваючи з неї свідомість. Люшня почав потрохи приходити до пам'яті. Дивне, вечорове заспокоєння золотим пилем осідало на плечі одступленців — піхоту, кінноту.

Але це була тільки павза - омана. Саме в момент, коли Люшня доводив свою нору до колін, коли хтось обіч Люшні уже розрізав коробку консервів, і Люшня резонно подумав, що «тут буде ночліг і нова позиція», по всьому цепу пролетіли шепіт і крик:

— Кав - алерія!... Ка - авалерія!..

І не встиг Люшня зміркувати, де саме вона і чия кавалерія, як все затріщало од винтовочних вистрілів. Стріляли, очевидно, не цілячись, вгору і в землю, бо над зигзагами свіжих горбів одразу ж заклубила жовта курава. Кавалерійська атака в уяві Люшні була іще гірша за штикову, бо коли від однієї ще можна тікати назад, то від другої нема порятунку: коні топчуть людей, а вершини пронизують через спину, рубують на двоє — через плече навскоси — до самого пояса. Заспо-

косне тіло його скипілось од страху і він посилав у ліс — вистріл за вистрілом. Чи дійсно він так оглух од гранат, чи знову впав в смугу затемнення, але він стріляв і стріляв, заклавши вже третю обойму і не почув раптової тиші. І тільки тоді, коли той самий вершник, якого він в мислях назвав начальником дивізії, наїхав на ноги йому конем, Люшня вистрілив ще раз машинально, і почув голос — хрипіння:

— Іді - оти!.. Своя артилерія...

Люшня трохи прочумався і підняв запорошені гарячі повіки. Дійсно, це була своя ж артилерія, що до останнього набоя прикривала відступ піхоти. Пропустивши головну масу людей, гармати знялися з позицій і «на рисях» — металеві страховища — полетіли сошею. Першою жертвою своєї ж стрільби упала, мабуть, передня запряжка, гармати і коні збилися в клубок і стрімголов ринули в ровища. По соші пролетіла тільки одна тридцятипудова, два зарядні ящики, потім поодинокі артилеристи і в'язки коней при шлеях...

Стид, обида, досада розлилися Люшні по обезволених членах.

Однак, коли розгромлені рештки артилерії (одна коняка кульгала — благала поклонами) проскакали мимо Люшні, розітнулося знову, як вихор:

— Кавалері!... Кавалері!... Кавалері!...

На цей раз Люшня не спішив зі стрільбою і сполучився з шумами лісу. Ясно: біжить якась черета тварин, подібних на коней. («Мабуть, іще артилерія»). І Люшня хотів викинути крик попередження, але не одкрив він ще рота, як з гушавини почали витикатись окремі уривки верхівців. Назустріч шаленому льоту бухали розладжені залпи. Проте, вже тепер Люшні не удалось вистрілити. Поки він розірвав своє остоупління, поки всунув нову обойму і вловив непокірний курок — вершник пролетіли повз нього голопом. Рижий кінь ударив його копитом у ляжку над ним в піллізі затрусились животи, копита, стремена.

Удар, як з'ясувалось пізніш, пробив «до самих костей», і кілька секунд Люшня неаж горілиць, летячи головою в безодню. Коли ж він нарешті перекинувся в попереднє становище — все кругом нього кругло летіло: полем, сошею, ровами. Силою, фігури стріляли — вгору, вперед і назад, в землю, в сумки, наупор. А до всього цього, в божевільну цю карусель вмішались обози — де не взялись крикливі дзвонні хвости військових і санітарних возів — вихор ніг, сидел, коліс помчав Люшню в димно - рижому танці.

Ні крики, ні ласки не могли зупинити тваринно - людську метелицю. Облипла багнетами, піками, страхом летіла вона в жовтий закурений вечір.

Сонце, вже впало давно, не було од нього ні проміння, ні відсвіту, але все було в іржі, зломах і криках вогнених ліній і дуг — то горіли навколо пожари, і небо було чорно - синє, криве, повне си'золотих плям, скупчених нош, почварених відбитків землі — збите і зрите воронками...

З конвульсійною смертю дня реальність тріпнулася востаннє в летючому мозку юрби — і померхла.

Уже пожари лишилися позаду — спочатку гігантські гори вогню, потім фльотинія морських кораблів на тривожних привогнених скриках вітрил, потім примарні контури спустілих палаців, башт і колон, нарешті, ніч сіла на все, але одступленці ще бігли. Напряж, верстви, години вклинилися в біг, розщепляли й звивали його в кільця хвостів, і з топотом, шумом тягли їх дорогами. На одну мить напруження надало, круглий дзвін розсипався хрипкою гривою звуку, гін хрумав важкою повільністю втоми, раптом все перекликалося ляком, збивалося в чорний крикливий табун — і знов летіло у безвість.

Кінець - кінцем, чи лишилися позаду вози, чи вони перегнали піхоту, але от вона лишилась сама, набухла, безкоста, розірвана, єдиний мандрівник бездорожної дороги.

Зіднання, сопіння і хрип, всі звуки од самих найтонших до грубо - густих лишилися, билися, тряслися в безконечному тунелі безконечної ночі.

Не в мозку, а в тому шматку Люшні, що котився сошею, спочатку то спалахував крик життя, то блимали якісь комбінації пережитих років, картини і спогади, переплітались якісь нехитрі асоціації, штанга - фланга - фаланга, Сан - Осанна Оксана, що теж обертались на живих химерно - рухливих істот, осідали на плечі, на тім'я, плутались в нереальних ногах, потім зів'яли захисні реакції, померхло сприймання. Він рухався сонний. Вряди - годи він прокидався, видавлювалось щось подібне на сполох свідомости, і знов була тиша і сонне маячіння. Інколи здавалось йому, що він збився з путі, і от - от впаде в незримий чорний колодязь. Він спинався і мацав підтрунтя, потім напружував дрімотно-приглушений слух і прилучався до звуків тупого шаркання взуттєвої і людської босої шкіри. Двічі спросоння здавалось йому, що це не він, Григорій Люшня, що взагалі нічого нема — ні соші, ні війни, ні відступу, а є тільки сон і єсть десь якийсь інший справжній Люшня, якийсь дивно - чудний, ледви - ледви знайомий. І на нього спало лагідне заспокоєння. Але коліна його бились одне об одне, витираючи ударами згаслу реальність, тоді йому робилося прикро і тоскно, і він рештками волі заряджав тіло своє бажанням рятунку. Згодом нерви його притупились відчувати тертя і удари колін, ходу, сошу — і не було абсолютно нічого.

Якийсь гарячий клубок котився на криках і гомоні.

Розбудили його бризки вогні, голосів, говор і щебет металю. Він ішов по дерев'янім мосту, на якому хрустіла солома, а внизу нікльово блискало черево теплого довгого. Угледів навіть якісь фігури при березі, що довбали пісок (догадався: окопи), якісь дахи, стовп з ліхтарем, де чорніла «шкворешня» уперся в стоячу стіну драбин, шерsti, поту мішків і хвостів і впав на зморений посвист носів, на пухлину якогось дихання.

Безумство котилось через нову ріку, р. Любачов і спало безтямно на землю.

.....

ВАЛЕРІЯН ПОЛІЩУК

ПОХІД ПРАЦІ

ПЕРСПЕКТИВНИЙ МАРШ

Похід маси в тяжкій бої
Розірвав плетінь тенет,—
За ідеєю громкою
Людство далі йде вперед.

Все гадюче одступає
Перед натиском громад.
Світ вогненного запалу
Не вертатиме назад!

У роботі колективній
Нап'ялись артілі воль —
Міліони рук нестримних
Підвели кряжі будов.

Виростає край заводів,
Заплітається в дроти —
Дніпрельстанами сьогодні
Він крокує до мети!

Поступ голосом машинним
Нам виводить спів новий: —
Простір радості відчиним
Ми запалом бойовим!

І той запал міліони
На роботу вже несуть:
Розметали перепони —
Темне вивели на суд!

Зацвітає металічна.
Електрична краса —
Вже вурчать крицеві птиці
В безгомінні небеса.

Дивним маревом сіяє
Край наближених комун—
Роки йдуть веселим граєм
У віків шумний табун.

Людський геній досягає
До затьмарених планет!
Так між зорями вперед
Праця кроками ступає.

П. БАЙДЕБУРА

БІЛЯ ВРУБІВКИ

Після зборів Петро вийшов до фойє клубу, запалив цигарку й, знечев'я, бо додому ще йти не хотілося, почав розглядати малюнки на стіні.— Добре малюють хлопці з 130,— подумав Петро й пригадав, як колись і він хотів стати художником. Малював, мріяв їхати до художнього технікуму, а потім занехався малювання та й охота пропала.

Розглядаючи малюнки, Петро підійшов до стінгазети, що висіла під величезним плякатом біля вікна. В газеті була стаття — допис про нього, певніше, про його бригаду, найкращу на шахті.

Він був задоволений. Писали, що його бригада випередила всі бригади в змаганні й дала найбільший видобуток вугілля. І сьогодні про це говорили на зборах ударників.

Від гурту хлопців, що проходили до залі клубу, відірвався Семен Кочергин машиніст врубівки на 18 Південній лаві. Кочергин підійшов до Петра, поклав йому руку на плече й промовив:

— Читаєш, як тебе вихваляють? Читай, читай! От шкода, що знимочка твого немає тут, а то все було б на большой пальці.

І він, іронічно посміхнувшись, показав пальця.

Петро образився. Хотів був вилаятися, відповісти щось гостре та тільки червонів і змовчав. Кочергин підійшов ближче до Петра і, припалюючи цигарку, вже приязно, щиро сказав:

— Не сердься, Петю, це я так, подратувати тебе.— А потім майже пошепки:— Петю, повіриш, як другові кажу, повіриш, я просто таки хворий, що наша бригада відстає. От і не набагато, а всеж таки ми відстали. А тут ще вугіль попався хоч чорта дай, не вколупнеш. Машина аж гарчить. Але не це причина, ні. Бригада моя — той в ліс, а той у шурф заліз. Але будь я сукин син,— докладу всіх сил, дожену.

І, підвищивши голос, Кочергин з притиском додав:

— От завтра дам таку зарубку, як і ти. І вже як візьму темп,— будь певний. не здам, ні!

— Ну, то як же, приймаєш виклик на рекорд!

— Так, приймаю, давай.

Кочергин затягся цигаркою, посміхнувся лагідно, легенько взяв Петра під руку і вони вийшли з клубу.

На дворі було темно. Небо неначе прилягло до землі, схопило її в свої чорні обійми. І шахта, квартали, обриси горбастого степу пірнули десь у безвість, зникли. Тільки де-не-де біля шахти проривалися пасма світла поодиноких самітних ліхтарів. Даремне змагалися вони з темрявою. Навкруги ставало ще чорніше. А на обрії за горбом, до неба здіймалися вогненні стовпи, розпливалися, запаливши півнеба червоними загравами пожеж. То домни металургійного заводу топили сталь.

Петро й Семен ішли мовчки, обережно ступаючи, щоб не спотикнутися.

— Петю, — почав Семен, і в його голосі бриніло щось зворушливе, — Я великий чудака, невипарений чудака, як каже наш старий забійник Андрій Агейович.

— Чого чудака? — запитав Петро.

— Так, чудака. Ну, от, подумай, мені часто спадає на думку, чому я не поет... Хотілося б так багато, багато, написати, розказати щось, чого ще не висловив ніхто, не склав у піснях. От я люблю читати вірші. Переглядаю всі журнали, але не знаходжу там чогось, що припало б до серця поєдналося б з моїми думками.

— А думок багато. Ось скоро 10 років, як я роблю на шахті: раніше був на заводі. Всього було. Тоді мріяв, і тепер хотілося б скласти пісню про шахту, забій, машину... таку пісню, що ще ніхто не чув і не співав. А особливо, коли дивлюся вечорами на оці вогні, над заводом. Вони нагадують мені заграви нашої революції. І часто пливу я на спогадах минулого. Тоді ще я майже хлопчиком був і ходив з партизанським загonom на білих. Бачив я тоді заграви пожеж в степах, — то горіли села, повсталі села.

— Так, оце дивлюся на ті вогні й мрію. Багато снується думок. Різні вони, а оця одна настирливо муляє: скласти б пісню - поему, щоб у ній було все — початок нашої доби. Як згасали домни, а вогонь полуменів у серцях тих, хто кинув вартувати домни, шахти й горіли у боях за революцію. Я розказав би, як ми верталися з фронтів, роздмухували домни і, як ті домни розігнали морок ночі. Горять, горять.

Це наша перемога горить. Це наші провідні вогні. І от про це хотілося б співати й співати...

— Ех, Петю. Ще молодий ти, чи й зрозумієш.

Семен замовк і за хвилину додав: — Не раз брався я писати — не те! І в книжках не те пишуть... А треба!

Здивували Петра такі думки Семенові: — раніше такого він не чув від нього ніколи. Петро мовчав, а коли Семен закінчив, порадив його їхати вчитися.

Семен не відповів.

Вони дійшли до касарні, де жив Семен, попрощалися і Семен уже з дверей святирі гукнув:

— Не забудь, що завтра... і зареготав.

— Ні, ні, — відповів Петро й пішов колонією до своєї касарні. — Чудний якийсь цей Кочергин, — думав Петро, — його ніколи не розбереш. Чи він серйозно, чи так, шуткує? А втім хороший хлопець.

На шахті ходили чутки, ніби Семен Кочергин за останні роки перечитав в рудничній бібліотеці вісім тисяч книжок і одержав за це якусь нагороду. Були чутки, що йому пропонували бути техніком на шахті, але він відмовився. Кочергин відмовляється від усяких посад, ніяк не хоче кидати шахту. Чи це так, — Петро не знав. Він знав одне, що Кочергин гарний робітник, він добре знає шахту і страшенно напосідливий: коли поверне на своє, — вже не звернеш.

Думаючи про Кочергина, про зустріч та балачку з ним, Петро підійшов до касарні, де жив його помічник у роботі Василь Горленко. У вікнах світилося і він надумав зайти.

Гудки гули на дванадцяту ніч. Шахта вже спала.

Ранкові гудки то кидали свій голос вище, вгору, то спускали на низький тембр: причі перетнувши горлянку, розкотилися вони над кварталами і десь тихо розтали, припали до весняних трав у степах, за шахтою.

П'ята година ранку. Сходить сонце. Гудки й сонце будять квартали - колонії, ті поволі прокидаються, позіхають назустріч сонцеві в дим ранкового туману і, підбарюрені горластими призивними гудками, починають денну метушню.

Петро ще задовго до гудків прийшов на шахту. Треба було заздалегідь, поки спукатиметься ранкова зміна, підготувати запасні частини до врубівки.

Треба буде напоягти. Сьогодні буде гаряче. І Петро задоволено посміхнувся. Він пригадав вчорашню розмову з Кочергиним, їхню умову на змагання. Це

піддавало бадьорости, розпалювало завзяття. Петро ще вчора обмірковував плян роботи з Горленком. Так, ми мусимо взяти гору,— хай там що.

Це був більше, ніж офіційний виклик на змагання. Офіційно бригади Уральцева й Кочергина змагаються, і бригада Уральцева за останні два місяці перемагає. Його бригаду вважають за кращу ударну бригаду на шахті. Це ж він дав найбільший відсоток у виконанні завдання.

Хіба може він, Уральцев, машиніст врубівки, попустити, щоб хтось його випередив і взяв перше місце серед ударників? Ні! Але він знає, що й Кочергин не з тих, що легко здаються, і його слова вчора в клубі були не даремні, то було не на вітер.

Обмірковуючи наперед, що може прискорити й затримати роботу, Петро гарячково вантажив частини врубівки й ждав своєї бригади.

За шахтою перекикалися дзвонами коліс пультмани, їх причалювали до люків під естокадою, насипали вугіллям. Естокадою взад і вперед сновигали вагонетки, ті ліниво, мовби перевтомлені, завертали на бік, ліворуч, праворуч і падали в розчинені пельки люків, ті з гуртоком летіли на край естокади до териконіка й там довершували конус піраміди з породи, жужелі й бракованого вугілля, яка щоденно здійснювалася вище величезним пам'ятником шахтарським вікам.

На шахті, під ритмічний дзенькіт сигнальних дзвінків, униз, угору нервово, здригаючись, шугала завжди спітніла сіра кліть. Ось вона виносить наверх, «нагора» чорних, обвіяних парюю і прілим запахом шахти, а на зміну, по черзі летить униз, наче у безвість, бригада за бригадою — ранкова зміна шахтарів. І там від стовбура розходяться вони сотні, тисячі разів пройденою дорогою — покорінній — штреками, бремсбергами в глухі нори, до лав, забоїв, до машин, до вугілля.

Петро давно спустив у шахту запасні частини й чекав наверху, біля стовбура свого помічника Горленка. Бригада вже спустилася, а Василь чогось ще не було.

Петро нервувався. І чого це він запізнився? Чи не трапилось йому чого? Можливо, захворів? Петро перебирав у думці все, що могло бути причиною Василевого запізнення. Але ні, не може бути. Василь ніколи ще не спізнювався.

Він бо добре знає, що сьогодні в них вирішний день, що сьогодні вони ставлять на ставку все. І коли б що, Василь мусив би попередити.

Петро запалив цигарку, вийшов з черги, що стояла біля стовбура, і подався обминаючи вагончики, стоянки, до виходу на естокаду.

Бригади одна по одній спускалися в шахту. Петро простежив: всі хлопці з бригади Кочергина вже поїхали вниз, а Кочергина чогось не було.

Петро вийшов на естокаду. Звідси видно дорогу до касарні, де жив Горленко. Не видно його! Петро повернувся, щоб іти до стовбура. Кінець естокади стояв Кочергин, завшахти і бригадир кріпильників. Ті два оглядали естокаду, рейки, що порозходилися на стиках, а Кочергин щось переконливо доводив.

Петро хотів був підійти до них, але побачив, що дорогою до шахти щосили біг Василь.

— Васю, скоріше! — і Петро повернувся іти до стовбура. Його нагнав Кочергин, схопив за плечі, трусонув і крикнув:

— Ну, держись, Петре! Я сьогодні вже заявив усім на шахті про наше змагання на рекорд.

Він весело розсміявся, ще раз трусонув Петра й скочив у кліть.
— Скачи — танцюй! — гукнув Василь, підбігаючи до Петра, і похапцем витягнув з кишені синенького конверта.

— Розумієш, що вчора взяв на пошту і - ото - голова, — забув віддати, коли ти заходив учора. А сьогодні знов же, пригадав аж тоді, як до шахти підійшов і мусив оце вертатися додому. Мабуть, якась?.. — підморгнув Василь і, посміхаючись, сів у кліть. За ним розчервонілий, з ніяковою посмішкою, тримаючи в руках роздертого конверта, поспішив Петро.

Кліть здригнулась, піднялась трошки вгору, неначе на мить завагавшись, а тоді дунко шугнула униз.

З шахтарів ніхто не помітив, як надміру схвильований і радісний найкращий ударник, машиніст Петро Уральцев, міцно тиснув до грудей синенького конверта. У кліті було темно.

Лист був від неї. Петро ще «на гора» впізнав руку. Хотів був прочитати тут же, біля стовбура, у шахті, та ні,— хлопці переб'ють і він поспішив до забою. Тьмяно світила лампочка. Петро примостив її до стовпа закріплення нарівні з собою й тремтячи пробіг очима по рядках сподіваного дорогого листа. На мить замислився. В голові роїлися думки, в уяві поставала вона. Зустріч. Близька зустріч з коханою, любовою.

Глянув на дату. Невже сьогодні? Так. Сьогодні!

Лист був короткий і ясний. Але чого, чого вона на зажджає сюди на шахту, куди кудись, невідомо куди? Петро ще раз перечитав ряди, шукаючи відповіді, де там було ясно.

— ... «Петю, невідомо ще куди мене на практику пошлють. Хотілося б на нашу шахту, хочеться бачити знайомих, побути з тобою. Зараз їду до Луганського, куди звідти — не знаю. На станції Н. буду (дата). Вийди. Буду рада зустрітись з тобою».

Петро старанно склав лист і поклав у кишеню піджака, що висів тут на стояках, не вернувся, забрав з кишені.— Ще хто з хлопців нишпоритиме та й знайде,— подумав Петро.— Віддер підкладку кашкета й засунув туди лист.

Риштаки на першій половині лави уже встановлені були, але випиралися боками і їх треба було виправити рівною лінією, поставити за схилом лави. Бригада спішала і за кілька хвилин, до проходки по лаві потекла чорна маса масного вугілля.

Робота почалася.

Петро і Василь розправляли кабель. Підсували машину понад лівий бік лави. Петро спрямував врубівку і, маневруючи поміж стояками закріплення, поліз вгору по лаві й закріпив кодолу, якою йтиме машина. Тоді спустився вниз, перевірив машину і включив вимикача. Врубівка здригнулася, підповзла вгору і, зголоднілий велетень — червак, в'їлася сталевими зубами в крихку верству.

Сорок два метри вугільної верстви вже підрізала врубівка залишаючи позаду себе чорні, грудасті скиби — штибу. Внизу лави по риштаках, шаруділо вугілля, муваючись до головного штреку, а звідти по корінній вагончики мчали його до стовбура.

— Сорок два метри! — відзначив Петро.— Машина стопориться. Заваджає вибитий, незабраний землик.— Петро ввімкнув струм.

— Давай сюди двох чоловіка. З лопатами! — гукнув Петро.

— Заткнись, немає часу! — почулося знизу лави.

— Давай сюди!.. машина стала,— ще раз крикнув Петро.

До врубівки підповзли Василь і з ним кріпильник.

— Хлопці, машина стопориться. Землик заваджає. Чортів вбиральники його вбили, і от тепер... му... скоріше відбивайте...

За хвилину струною витяглася кодола. Машина поповзла вперед.

Валок намотував кодолу, машина гуркочучи, позадливо здригалася, немов тіла вирватися, щоб скоріше розтовкти, зруйнувати віковичну чорнолискучу масу.

Машиною керував Петро.

— Поглянь, чи добре закріплено кодолу! — крикнув Петро до Василя. Той встиг лагодити стояки, поліз по лаві до місця, де був закріплений шнур.

— Скоріше викидай вугілля,— підганяв Петро штибового.

— Передай мо - ло - ток! — крикнув Петро униз, де працювали вбиральники вугілля.

— Стукни його там по голові, хай не забуває... роззява!
Шаруділи риштаки. Воркітливо співала врубівка, в неї вп'явся Петро, на тискаючи на ручку регулятора. Іноді він відривав руку й намацував зверху кашкет. Там ніжно шелестів лист, і серце скоріше починало битись, а в уяві на мить поста вала Наталя — студентка гірничого технікуму, колись лямпівниця на цій шахті, його люба, мила Наталя.

Думки виринали, крутилися, обривалися, шугали з забою, з шахти, летіли в степ, на станцію, туди, до неї, а в грудях розливався солодкий біль бажання. Ось сьогодні він її зустріне, розкаже все, чого він не міг написати в листах до неї.

Сьогодні!.. Думки плуталися... Сьогодні треба сто десять метрів, сто десять замість ста п'яти. І він випередить Кочергіна! Петро з силою натиснув на машину, що вирилася вбік. Вона плавко пішла за кодолю.

Кодола намотувалася на валок, ребро коло ребра. Намотувалися і розмотувалися уривчасто думки... події, зустрічі за останні роки. Ось виринає спогад, як він, Петро Уральцев, уперше прийшов на шахту з далекого глухого села Курщини. Все навколо незнайоме: життя, робота на шахті і люди. Було цікаво й трохи лячно.

Він став «на плита», а потім за коногона на шахті. То був найкращий час його роботи. За коногона працював він рік. За цей час багато є чого згадати. Тоді все було для нього нове, він вивчав шахту і над усе любив працю коногона.

Ще й досі Петро, мимоволі, прислухається, як за стіною, по корінній десь глухо цокотять по рейках вагончики і чути такий таємний приглушений посвист коногона.

Петро любить цей посвист, коли вагончики, розігнавшись по корінній, скажені летять вперед, минаючи штреки й схили, вперед, до стовбура.

Ця захватна їзда небезпечна, її заборонено, але то не коногон, що боїться бігти. До того ж, треба вивати партії вагончиків повністю і вчасно.

Ось уже два роки Петро працює за машиніста врубівки, й досі вільної години він заходить до стайні в шахті відвідати свою Булану. Вона впізнає його, вітає ржучи і кладе морду на Петрове плече.

Він пригадує, коли в останній день відвіз останню партію вагончиків і передав Булану другому коногону. Шкода була кидати роботу, шкода й коня, до якого звик.

З роботи коногона перейшов до забою. А там курси машиністів врубівки.

— Тоді вперше на їхню шахту привезли врубівки, і він пригадує, як дехто з робітників доводив, що врубівка машина непридатна для наших шахт, що це пустяк. Але робота машини скоро їх переконала. І тепер ось він, замість десяти дванадцяти тонн, видає десятки тонн «на гора». А сьогодні він дасть ще більше.

В його досвідчених руках машина день - у - день сумілонно точить шуршавий трошки липкий і лискуватий вугілля.

Семен Кочергін уперто думав за свій плян. Давно вже запав йому в голову спосіб роботи, що він його думає прикласти. Він уже обміркував, зважив усі деталі, усі дрібниці, а от прикласти, показати на практиці — не було як. І сьогодні коли мав спускатися в шахту, Кочергін ще раз розповів завідувачеві шахти дільничному технікові, що він вирішив зробити. Дали згоду. Хай спробує. Але саму тільки згоду. А от допомогти — це теж обіцяли. Обіцяли й жди, коли вони надумуються.

Кочергін ішов позаду своєї бригади до забою і обурено лаявся, нарікав на неповоротистість керівників шахти.

— Погоджують. Радяться, чортів тухті! І це тоді, коли треба кожну метр використати, коли треба в темпі нашої роботи загвинтити не ганчірку, а пропелера. Ех! А вони...

Обмірковуючи свій задум, Семен підійшов до забою. Звиклим досвідченим оком оглянув закріплення вугілля, невибране з лави, потім поліз угору до врубівки. Коло неї вже були хлопці з його бригади. Готувалися зарубувати.

Перестой машини непокоїли Кочергіна. Врубівка залишається в лаві, аж иберуть ввесь заруб, очистять дорогу, щоб спустити машину вниз для другого зарубу. І ото, поки очищають лаву від вугілля, машина дарма стоїть. Не працює.

Коло цього довго й уперто думав Кочергін. Ні! Треба інакше. Він ще раз проліз у лаві. Обдумував свій план. Треба інакше. Одразу за врубівою очищати дорогу, для машини. Прибрати штиб і тут же ставити органки. Так. Органки.

Про це ж сьогодні? — У лаві десятками тонн вугілля закидана дорога. Коли це там приберуть його...

Кочергін замислився.

...— Есть!.. Так, наполягти на всі. Прибрати вугілля, а від решти зарубу, що не встигнуть вибрати, відкидати штиб далі і дорога вільна.

Ех! коли б його бригаді більше хлопців, скоріше прибрали б вугілля й робота шла б без перебою. — Ех, дурень! — лайнув себе Семен. — Не попросив, щоб більшати сьогодні бригаду. А втім, спробую сьогодні так, а завтра... Семен Кочергін доведе, що він правий. Його задум можна здійснити.

По лаві розплескалася воркитлива пісня врубівки. Машину направляв помічник машиніста, а Кочергін розставляв свою бригаду так, щоб якнайшвидше прибрати вугілля, очистити шлях. У цім бо запораука його перемоги.

Лаву закінчено. Врубівка вперлася у стіну — кінець лаві. Замовкла. Бригада поспішала відкидати штиб. Залишилося ще трошки. Дорога вільна. І врубовка, ушчена на яловий хід, повзе вниз по лаві...

Кочергін сповзав вниз за машиною, забігає вперед, відгортає вугілля, нерується. — Ах, чорт! Не встиг! Не те! Щоб спустити машину, пішло більш як година. А коли б завчасно підібрати вугілля в лаві — машину спустили б куди швидше! Але й це досягнення. Головно, що він, Семен Кочергін, уже частково здійснив свій задум розставляти правильно бригаду. Він певний, тепер машина даватиме недин, а два-три цикли, — працюватиме безперебійно. Треба тільки, щоб вчасно шла підготовна робота в лаві.

Семен був задоволений. Машина починала другий заруб.

Там було шістдесят п'ять, на другий заруб уже двадцять вісім. Семен підраховував: дев'яносто три метри. Цього мало. Так усі інші машиністи шахти працюють по-старому. І ось він, Кочергін, перший зламав застарілу систему переводити врубівку, поки закінчать прибирати вугілля. Він перший. І сьогодні розтаже всім, як він це зробив.

Підточений пласт залишався позаду.

Дев'яносто п'ять. Семен спішить. Йому хотілося б ще швидше. Ось-ось скоро перейде за сто. Рекорд! У захваті, з вигуком, Кочергін вимовляє це слово — рекорд! Це ж уперше його врубівка дає таку силу метрів. Він дожене, пережене гральцеві!

От - от кінець роботі зміни.

Машина повзла далі, співала свою переможну пісню і в такт машин підспівував машиніст Кочергін, що любив машину й пісню її над усе.

Дівчина з чорними очима дедалі більше подобалася Петрові. І вранці, ще до довго до гудків, він спішив на шахту, щоб від усіх раніше зустріти її в лямповій. Привітатись, сказати кілька слів. А коли мав брати лямпочку, то завжди навмисне назав вигаданий, не свій робочий номер. Вона шукала його серед сотні інших номерків, а Петро закохано дивився на її закручені від бензину й вугілля руки, а очі, подібні до лиску вугілля в його забої. Потім просив вибачення, що перепутав і говорив свій справжній номер. Вона знаходила, відзначала й подавала лямпу.

Так було кілька разів. Одного ранку, коли Петро прийшов до лямпової, Надія, не чекаючи на нього, розсміялася й подала йому лямпу і тут же пригрозила, щоб він більше не піддурював.

Згодом насмівився й запитав, де її можна зустріти ввечері. Наталя нічого не відповіла.

Він хотів був ще про щось запитати, але підійшли хлопці й відсунули Петра від вікна.

Після роботи, ввечері, Петро пішов до рудничного саду. Там, з юрмою товаришів довго ходив по алеях, а потім, залишивши хлопців, скрізь шукав. Наталі не було.

Ця невдача не дуже його й турбувала, та всеж було трошки не по собі. Хотілося ще раз поглянути на блиск її очей, почути трошки хрипкий і переливчастий голос.

На ранок другого дня Петро, разом з іншими робітниками, підійшов до вікна лямпової. Наталі не було. Якась інша дівчина подала йому лямпу. Він хотів був спитати про Наташу, але соромився хлопців, махнув рукою і подався до нарядної.

Не було Наталі й другого дня.

Увечері знову Петро ходив до саду, заходив до клубу, думав зустріти Наталю донебудь на колонії серед дівчат, але даремне.

— Мабуть перейшла на іншу роботу, — вирішив Петро, — або ж кудись виїхала. — І він кинув думати про неї. Тільки, коли зустрічав якусь дівчину з такими самими лискучими очима, серце чогось починало йому прискорено битися, згадувалася вона, їхня зустріч у лямповій.

... Це було несподівано. Повертаючися з роботи, Петро в коридорі касарні зустрів Наталю.

Вона стояла з якимсь чоловіком у пенсне, з портфелем і щось йому доводила; коли Петро підійшов до них, Наталя змовкла, здивовано скинула бровами і, червоніючи, попросила Петра повести їх по кімнатах до тих робітників, що зараз не на роботі, а в вечірній зміні, абож вихідні.

Петро погодився. Тут же він і довідався, що Наталя тепер працює в культкомі шахткому.

Увечері вони були в саду. Той вечір став початком їхніх зустріч, їхньої дружби. Зустрічі з Наталею змусили Петра глибоше ввійти в життя шахти. Більше зацікавився роботою організації, почав відвідувати профшколу, взявся до книжок.

Він часто пригадує сутінки літніх вечорів, їхні зустрічі за колією. Степ пахне терпким полином й ще чимсь принадним, первісним, тягне до себе, до своїх просторів... Від шахти в степ вабили дороги... Було так солодко. І з ним ішла вона. Пригадує їхні запальні розмови. Більше доводила, розказувала Наталя. Вона багато читала, знала більше за нього. Це трохи ображало Петра. І після кожної такої зустрічі, Петро ще завятіше брався до книжок, шукав відповіді на запитання, що виникали в його голові. Шукав відповіді, розв'язував. Він зростав.

Тієї осені Наталя поїхала до технікуму. Часто писала. Писав і він. Але в листах всього не скажеш, і Петро вже скоро рік мріє, жде — ось — ось повернеться вона. Є чим похвалитися. Він зараз кращий ударник на шахті і вчиться на другому курсі вечірнього робфаку.

Сьогодні він зустріне її...

Щохвилини Петро занотовував пройдену у метрах путь врубівки; сімдесят шість... сімдесят сім...

Валок намотував кодолу. А лава збігала донизу. Донизу поволі зсувалася підрізана верства, в метрах крихкого зарубу...

Сто!

Сто два метри!

Петро відкинув руку, спинив машину. Сто два метри. Може доволі вже? Ні. Ще трошки, а там...

— На станцію! Василь закінчить роботу сам. На годину раніше вийти з шахти. Петро подумав і завагався. Чи встигну дати заруб?

— А може залишити цю зустріч? Ану, як зірветься рекорд? Засміють. Що скаже бригада? Його люблять і поважають хлопці.

— Рекорд... Вона їде... Куди — невідомо. Може більш її не зустріне... А хотілося б, до болю хотілося. Вона ждатиме на станції. Поїзд стоїть двадцять хвилин.

— Сто п'ять метрів! Петро полегшено зідхнув. — Завдання виконано. Але його мало.

Машина здригнулася, загарчала. Потім вронула й врізалася в верству, конвульсійно здригаючися на місці. Стала.

Петро зблід. Невже поламалася. Розгорнув вугілля, що насипалося на врубівку, розмотав кодолу.

Тимчасом підповз Василь. Він був коло риштака.

— Що сталося, застопорилась? Пробка?

— Дай ключ, — гукнув Петро. — Перевірив бар. Цілий.

— А, ось що! Заштибувалася! І він розмотав кабелі, вибив штиб. Ввімкнув струм. Машина поповзла, натягуючи кодолу.

Петро вимкнув струм і сів на врубівку відпочити. А позаду Петра Василь, витираючи чорні п'ятки на обличчі, перемотував розхристані чуні.

— Васю! — Петро повернувся й підсунувся ближче до Василя. — Слухай, сьогодні, поміваєш, Васюк, мені перепльот, — натиснув на цім слові Петро. — Ну, от зрозумій, сьогодні нам треба, ти ж знаєш хоч би там що, а доказати, що наш верх. Ми вже дали сто п'ять метрів, але треба багато більше, бо Кочергин також сьогодні не гавить. Хоче нас обігнати! Ми мусимо не здати. Розумієш?

Петро зам'явся... А тут той лист, що ти передав мені. Від дівчини.... Треба зустріти її сьогодні на станції. Ну, от, я вирішив.

— Поїхати до закінчення роботи? — підказав Василь.

— Так, піти на станцію, вийти «на гора» на годину раніш. Але як зробити? Васю, ти працюватимеш сам? Машина справна.

Василь погодився.

Петро направив машину, дав струм і передав врубівку Горленкові, а сам, поїхав угору по лаві поглянути, чи багато ще залишилося до кінця лави й поспішив до стовбура.

Годинник біля стовбура показував дванадцятку. — Ще встигну — вирахував Петро і сів у кліть.

— Аджеж, я мусив працювати до першої години.

Знову майнула думка залишити свій намір і повернутися в шахту. Ні! І він пішов до виходу.

У нарядній, у «брехайлівці», як її називають на шахті, вже збиралася друга зміна шахтарів. Проходити повз нарядну йому не хотілося. Будуть сміятися, дорікати: дезертував з шахти.

Петро згадав, як часто сам він обурювався, ганьбив тих, що залишали шахту до кінця роботи. І він вийшов через протилежні двері, що виходили до механічної майстерні.

Там не було нікого. Петро зайшов до завшахти і попередив, що їде на станцію. Це вперше за свою роботу Петро покинув шахту, не діждавшись зміни. Було зовсім самотньо.

— А що як довідаються товариші? — Він же кращий машиніст, приклад для інших. І ось, сьогодні, до закінчення трудового дня, покинув шахту.

— Це ж один тільки раз. Єдиний випадок за весь час!.. Інакше він не міг. В грудях було боляче й наростало внутрішнє незадоволення. А думка летіла до неї. Зустріти!

Петро вийшов з майстерні, пішов понад естокадою, обминув вантажників, що насипали вугілля, попростував до своєї квартири.

Ні, до квартири треба йти колонією, — зустрінуться знайомі. А не хотілося б. І того ж, запізнюся на станцію.

І Петро повернув убік, обминув касарні і вийшов на дорогу до станції.

На пероні ще не було нікого. Лише колією сновигали службовці, вантажники. Витягали пакунки із складу. Готувалися до прихода поїзда.

Петро зійшов на колію і, маневруючи між вагонами, підліз до паротяга, що дихав шипучими струмами пари, наче тяжко перевтомлений.

Аж тут він згадав, що він брудний, бо вилізши з шахти, не вмивався. Мерщій підбіг до тендера, помив руки й лице. Витиратися не було чим. Став проти сонця, щоб висушило. Постояв кілька хвилин, запалив цигарку й пішов до перону.

Пронизливо закататав дзвінок — повістка.

— Пів на першу, — подумав Петро. Зараз прийде поїзд. Пів на першу... Василь мабуть уже закінчує роботу. Чи ж багато нажене поверх завдання?

Там до кінця лави ще залишилось метрів десять чи п'ятнадцять. І кінець лаві. Так, кінець лаві.

Раптом Петро зблід. Цигарка й лямпочка випали з рук.

Так, так... Він добре примітив, що під кінець лави, приблизно на сто десятку метрів, висить надтріснутий «корж»... Закріплення розсунулося. Не закріпити як слід — і «корж» може обірватися. — Катастрофа! Василь!... Врубівка!

Так, так. Надтріснутий «корж» — порепаний.

Він добре його примітив, коли лавиз угору по лаві. Думав закріпити — і забув. Чи не пізно?.. Ні!

Петро схопив лямпочку, перестрибнув через колію і шосили побіг назад.

Три верстви! Чи ж встигну? Мушу встигнути! — Скоріше, скоріш!

У грудях болізно калаталося серце. Примара катастрофи вихрем гнала Петра до шахти.

— Коли б хоч застопорилась машина — майнула думка. А може Василь помітить і закріпить. Та ні, молодий, не знає шахти, не догадається!

Вже півдороги. Он за горбом уже й шахта: тільки півдороги!

Немає сили.

Перепочити? Ні? Бігти швидше!..

На мить Петрові перед очима майнув завал. Каміння, сіре крихке каміння — і під ним Василь, скривавлений...

Бігти заваджала занадто велика й товста «шахтарка». І, не зупиняючись, скинув сорочку - шахтарку, кинув лямпочку, давно вже згаслу, звернув з дороги навпростець і побіг шосили.

Гудки скликали другу зміну шахтарів.

Під ритмічні сигнальні дзвінки шугала кліть, спускалася друга зміна.

Між тими, що стояли в черзі біля стовбура, й тими, що виїжджали «нагора», заводилися короткі балачки, пересипані дотепами.

Ось «нагора» виїхала бригада забійників, на чолі з бригадиром Горачем. Чорні, в капелюхах, не встигли вони вигулькнути з кліті, як їх укрили дружніми криками.

— А - а, горачі! здрастуй! Скільки надрапали? Мабуть, намуляли...

— Іди, поцакай носом — відповідали.

За забійниками бадьоро вискочили коногони у ремінних шоломах з пругами на макушці.

— Хвостом кобила на зачепила, не втерла соплів?

Хлопці тільки посміхалися їй, замість відповісти на «образу», спішили роздобути цигарку, бо скільки ж то не курили!

Шахта газова й суворо заборонялося не то палити, а й брати з собою в шахту тютюн, або сірники. Тут же біля стовбура на швидку руч точилося змагання, закладались, хто кого випередить у роботі, лаяли керівників шахти, бригадирів та доводили один одному, хто як робить, чого трапляються нещодадності в шахті.

Багато шахтарів другої зміни знали, що Кочергин і Уральцев змагаються сьогодні на рекорд.

Різне гомоніли.

Мусій Семенюк, бригадир кріпильників на сороковому бремобергу доводив, що поб'є, візьме верх Уральцев. Але з гурту виступив Абдул Фузільянов, бригадир на дванадцятій східній, і заступився за Кочергина. В суперечки встряли бригади. Дійшло до того, що обидві бригади кріпильників заклалися, хто виграє, і надумали й собі змагатися на рекорд, а чий буде верх - вирішити через місяць. Цю угоду записав тут таки секретар шахткому.

Петро напівголий, засапавшись, з розкуйовдженим волоссям, вбіг до нарядної й прожогом скочив до стовбура.

Шахтарі, що стояли в черзі до клітів, розступилися. Всі зразу замовкли й здивовано дивилися на Петра. — Той захекавшись, переривчастим знервованим голосом крикнув:

— Де Горленко? Де Василь? Його прибило? Ще немає? Він там? Мерщій туди!.. Він у лаві, там завал. І кинувся до кліті.

Його не пустили.

Всі зразу заворушилися, обступили Петра. Відсапуючись, плутано доводив Петро про корж у лаві, про неминучість завалу.

Піднялася вгору кліть, стукнулася об поруччя. І з неї першим вийшов Василь, а за ним, розмахуючи руками, Кочергин. Він розповідав Василю, як додумався до того, щоб машина працювала безперервно. І от сьогодні, замість вісімдесяти метрів, дав сто десять. А далі він даватиме далеко більше.

Назустріч Василю вибухнув грім шахтарських голосів. Це був вигук радості й здивовання.

— Васю! А тебе вже поховали. Петро ось...

Петро отямився. Схвилювано й радісно скрикнув: — Васю, ти, ти живий?!

Підбіг, обійняв його, чорного, в патьоках вугільної сажі, і став цілувати.

— Я думав, — доводив радісний Петро, — я думав, що станеться лихо. Там у лаві нависла порода — великий надтріснутий «корж».

— Закріпив, — сказав Василь. — Ми дали сто десять метрів і Кочергин сто десять.

Петро на мить скинув здивовано очима. В голові блискавично майнули думки: — Кочергин догнав... рекорд... але чий же рекорд?

Перед ним стояв Василь. Петро радісно дивився на нього й міцно тиснув йому руку.

Від станції в степ, минаючи шахту, мчав поїзд. По рейках перекликалися, дзвонили колеса вагонів — чах, чах, чах... Гудок паротяга пронизливо розтинав простори. Петро його не чув, бо навколо гув рій шахтарських голосів.

Петро виразно чув про роботу Кочергина.

ПАВЛО КОНОНЕНКО

НАСТУП

(МАНЕВРИ)

Шляхом вибоїстим,
упертим - межі гір,
Напружуючи зір,
іде застава;
На відстані пів - мілі
іде загін,
Злютований в непереможні лави.
і командир —
як інженер,
як майстер,

Плянуючи бойовий рух,
Знайшовши азимут, —
шукає румб,¹⁾
Щоб на кроки²⁾.
цей напрямок покласти.
Немов поет,
несконденсовані рядки,
Розкидані на різні інтервали,
Топографічно зашифровані кроки
Він надсила
На місце першого привалу.
І знову в путь...

Розгорнуто рої

Людей озброєних,
навчених і свідомих, —
Тож їм наказано,
Завданням стало їм:
Охороняти шлях на схилі, на крутому.
Рипить тачанка,
Коні землю рвуть....
І раптом зле
відчув начальник охорони, —
Пройшовши міст — застряли в дефіле, —
Рої попали в зону перепони.
Розгубленість застигла на чолі,
Бійці замислено чекаючи наказу,
Перевіряли справність протигазів,
Замаскувавшись
на сухій ріллі.

¹⁾ Найменша точність азимута.

²⁾ Польовий топонимок, коротка схема — місцевості.

І пронеслась команда,
як удар,
З коротким змістом волі командира:
— За спиці!
І без напруги,—
без труда
З багнюки вивезли мортиру.
Хтось у хвості цигарку запалив.
Перебирають знову спицями колеса...
Прибіг іздець
і знову рух спинив —
Цидулькою
 непередбачених донесень.
Команда враз:
 До бою розгорнись!
Напрямок —
 просто —
 сосни!!
і перекатами із гаю на лани
Стримить
 дев'ята сотня.
Кулі дзижчали:—
 дзіу —
 дзум —
 пик,
Різали землю гарматні гострі.
Цівку рушниці розпик
Стонадцятий постріл.
Раптом ущухло
І тиша така,
Як після дощу у травні.
Хтось перед фронтом конем проскакав
Сині мішені
 усі були ранені....

ВОЛОДИМИР КУЗЬМИЧ

ТУРБІНИ¹⁾ НА БУДІВНИЦТВІ

Сьомого лютого вийшла постанова Раднаркому практично розпочати роботи. Оpubлікована в газетах шости республік Союзу, найбільше вражіння вона зробила на Україні, що в особі своїх громадських і політичних організацій висувала і уперто захищала Дніпрельстанівський проєкт. Відчули широку радість, бо знали, що нарешті закінчилася шалена боротьба з п'ятнадцятьма інженерами ССРР з Енергоцентру, які вороже ставились до ідеї будівництва цього велетня саме на Україні.

Начальником робіт був призначений той, хто найменше чекав цього призначення. Це був не автор проєкта, не один з голів всіляких енергетичних комісій, а син Київського машиніста.

Сьоме люте було найвишнєйшим днем Зими, що протягом 49 років не мав нагоди так надзвичайно радіти, як тоді. Не наплив, не тихий приступ радості, а справжній шторм ударив йому у вічі, коли він власноочно обізнався з постановою Раднаркому. Зраділий він ходив по старих друзях і все таки не міг розбризкати радості, що душила його, як отруйні букети троянд, піднесені від прихильників його організаційного таланту.

Перший день він почував себе на теплій височині, що гріла його палючим сонцем, що не знала холодних хмаринок, які впливали десь унизу. Перший день він не міг відшукати точних слів, щоб розголосити про радість і тому блукав по вулицях Москви, як великий німий.

Другий, третій день він весело розповідав про перспективи роботи і ходив радитись до Олексія Івановича й електричного дяді — Гліба. І не зважаючи на вантаж практичних доручень, він бачив, що вантаж радості найбільший і щодалі він стає непереносний, страшенно важкий і навіть стомлювальний. Він відчув потребу якнайхутчіше забути про призначення і почав розкидати великий мур високого щастя, що позбавило його інших почуттів. Та, розкидаючи мур, він проте не бачив світу і покищо ідейно жив Дніпрельстаном, бо радість затулила практичні обрії життя. Так радітиме мабуть майбутній нащадок, який нарешті почує блискавичний грім великого слова: Ми — вже прийшли в комунізм.

Довго звільнявся Зима від несподіваного вантажу щастя, даруючи, наче мілйонер, скарби свого ясного почуття кожному приятелю і знайомому.

Нарешті він відчув, що та повітряна куля, що так високо занесла його в надхмар'я, повільно звільнилася від зайвини і тепер може летіти над землею на безпечній височині.

Остаточо усвідомивши, що колишній пролетар, недовчений студент, який надолужував свої знання десь у Баку, на практичній роботі під доглядом видатних вчених Клясона і Кржижанівського, нарешті входить у повноправну родину світових світил, Зима всіма силами зганяв з обличчя досить несерйозну посмішку, до того вона псувала суворий вигляд чорнявого українця.

¹⁾ Овість перша про Дніпрельстан (продовження).

Тоді він завантажив себе роботою по вінця і кинувся у вир життя з новою енергією. Він одвідав всі Наркомати і перевірив, як саме постачатиметься Дніпрельстанові робітнича сила, вчені, техніки, інженери й лікарі. Червоне коло праці покотилося перед ним і тільки один портфель міг розповісти про серії замовлення в усі кінці республіки — від Евпаторійських лісчаних кар'єрів та Донбасівських копалень до Білоруських лісництв, Ленінградських, Уральських та Дніпропетровських заводів, що мали виконати тисячі всіяких робіт для велетня.

Син київського машиніста взяв стерно у тверді руки і закрутився по столицях Росії та України. Летіли блискавки, телеграми, нагадування, запрошення в усі кінці від Ташкенту, до Тифлісу, від Менська до Харкова та Ленінграду.

Лише в березні стало остаточно відомо, що основні кадри Дніпрельстану будуть з трьох великих груп, Волховбудівської — що негайно перекидалася на Дніпро, Харківської, що мала велику практику в будівництві цивільних будівель набивши руку на відомому Будинку Промисловости, який встиг набути Європейської слави, і з групи самого Зими, що забрав своїх людей з Шатурки, нової, цілком закінченої станції. Три основних струмки мали злитися на берегах Радянської України і мали спрацюватися протягом якнайкоротшого часу.

В березні залунали слова:

— На Дніпрельстан.

Численні вокзали Союзних Республік чули один напрям:

— На Дніпрельстан.

Білорусь, Урал, Україна, Татарія, і безліч інших місць дали лише один наказ вільним робітним силам.

— На широкий і вільний Дніпро.

— На нову електричну Україну.

Зима скликав у Москві нараду головних керівників окремих робіт і роздавши доручення, густим голосом сказав:

— Тепер впрягайся в працю. Одна дилема перед нами, товариші: або ми виведемо ССРР на шлях могутньої соціалістичної держави, або ми вкрисмо ганьбою ім'я радянського інженера.

Товариші прийняли виклик і пішли, сповнені райдужних мрій і сподівань на чесне співробіття. Зима лишився віч на віч з автором проєкту, з яким він мав розподілити владу і честь керівництва, на що він пішов з великою неохотою.

Почалася поважна державна розмова двох Дніпрових ватажків, двох лощманів на трьох великих робітних річках. Заблмала над ними жовта електрика і поплив дим чудесної запаленої гаванської сигари...

15 - го березня вже загриміли сокири на високих берегах великої ріки.

Армія роботарів вийшла в перший робітний день і у веселих сувоях теплого сонця, що обіцяло почати весну значно раніше, змахнули сокирами, пилами і заскреготів товстенний білоруський ліс в обценьках пітного напору.

Янсон — секретар Кічкаського осередку, вийшов на лани, вільні від снігу і сказав Шеметові:

— Не дасть тепер тобі покою Зима. Витрусить з тебе всі потрохи.

— Не боюся я цього. Я вже призначив йому авдієнцію і маю говорити, хто буде з нас обох відповідати за комгосп, за міліцію тощо.

— Значить він прийде до тебе в сільраду? іронічно запитав Янсон.

— Та ні, я йду до нього у саме Запоріжжя. Доведеться запрягати... додав із зідханням голова сільради.

— В чужих приміщеннях ти призначаєш і авдієнцію?.. і Янсон жорстко засміявся.

Серед великих штабелів походжали робітники і брали дошку за дошкою, роблячи перші бараки. Дбайливо розгорнувши бльокнота, бравий артільник, додавав команди і кричав на групу робітників, що спинившись над кількома кілочками, не знали звідки починати:

— Копай ями для стовбів.

— А скільки їх ставити? доносило вітром запит невідомо котрого з них.

— Став дванадцятку.

І згодом Янсон та Шемет чули, як бравий артільник казав далі.

— Не барись хлопці. Нам нема де ночувати. Дякувати Зимі матеріяли є, нагелі є, так треба за день збудувати барак на сорок чоловіка. Для себе робимо.

— Невже ми встигнемо? питав недовірливий голос.

— На Шатурці встигали. Серед зими будували. Приходили в ліс на голе місце і поки ми розташовувалися, нам привозили лісоматеріяли, а ми брали пили та сокири і гатили так, що надвечір мали курячий палац для таких лісних дворян, як ти.

Артіль починала шпарку працю і, не поглядаючи на сонце, поралася біля кілочків, що одзначали місця бараків і різних інших будівель.

— Якого чорта артільник нам не попросить полотняних наметів. Он, бачите, інші вже влаштовують свого, а ми мусимо копатися в землі?..

Сіра постать показувала на захід, де на порожньому полі розкидалось наметове місто з великих полотнищ, кожне на сорок — шістдесят робітників. Артільник огризався і казав, що платять всім однаково, а ночувати в курячому палаці значно краще, ніж у американських наметах, хоч би тому, що вони американські.

По обидва боки Дніпра почався бадьорий рух і кілька сотень теслярів, грабарів та чорноробів за керівництвом молодих техніків виконували маленькі денні завдання. Над ними стояло напіввесісне степове сонце, віяв прохолодний вітрець під Кічкаським мостом шумів темними валами шановний Дніпро, готуючись до останнього криголаму без участі людей.

Янсон вивісив на будинку сільради поруч з гамазеями велику об'яву, писану брунатними літерами:

«Пропоную всім прибулим комуністам в триденний термін зареєструватися в осередку в техсекретаря. Хто ухилиться, того буде передано до ОкрКК....»

На великий сум Янсона, комуністів з'являлося покищо мало і партійна армія не зростала кількісно. Це його дивувало і він ходив по будівництву, приглядаючись до робітників, інженерів, бажаючи наскочити на будьякого з комуністичних дезертирів, що при переїздах завжди продовжували собі відпустку від партобов'язків. Він питав у себе: невже на шістсот - вісімсот робітників знайшлося лише шість комуністів, що один за одним (дехто з неохотою) приходили до секретаря і зразу ж заявляли:

— Поки що прошу не навантажувати. Раніше привезу дружину....

Янсон блискав сірими очима і сіпав енергійним підборіддям, скоса поглядаючи на вільних комуністів. Минули вже тижні від часу, відколи почали з'їздитися робітники, а осередок застиг на твердій цифрі «13». Янсон сердився, що так повільно росте його партзагін і що відсувається час, коли він з пихою скаже собі:

— А в нашому осередку уже сто душ. Тепер наш осередок матиме представництво в Окружкомі.

Така мрія опановувала його і він уже мислив не «100» єю, а цифрою «500». Він сердився на кваліть життя і тому, що далі, то більше зачастив на будівництво прислухаючись до розмов робітників. Зокрема він радів, бача, як почавши барак із ранку, уже увечері робітники втягали туди чemoйдани, скрині, скриньки.

В двадцятих числах березня Янсон зайшов в невеликий барачок, де висіла об'ява «Профбюра водників» і зустрів там молодого похилого юнака, що привітно розмовляв з робітниками і давав наряда на підводний спуск Ленінградським водолазам:

— Особливо огляньте перші три квадрати поміж скелею Кохання і Малим островом, завтра треба обстежити, бо чортів Зима не дає спокою і вимагає якнайточніших відомостей про сучасний стан дна. Нам треба готуватися до рубки перших зрубів.

В профбюрі юрмилися люди і розмова точилася довкола того, які човни перейдуть сюди від Запорізького затону, коли почнеться навігація. Водолази ж вима-

гали кількох додаткових робітників, щоб устаткувати відповідний поміст для вододлазної помпи та будки для передягання.

Технік погоджується на це і лагідно просить виконати прохання начальника робіт.

Янсон прислухувався до розмови і помітивши, що вона уривалася, на мить кинув запитання:

— Хто бажає бути присутнім на сьогоднішніх зборах осередку, де має бути доповідь інженера Косака про наступні роботи?

Водолази перші озвалися на запит і спитали лише про те, де саме відбудуться згадані збори і як пройти туди, бо лєнінградці мало знають Кічкас з його крученими вулицями. Похилий технік підтримував настрій водолазів, але його цікавість скоро згасла, тільки но Янсон звернувся до нього:

— А ви не бажаєте послухати товариша Косака?

Прилуцький Жора, молодий гідротехнік, відмовився від високої чести бути на доповіді Косака, бо він знає його вже давно з минулорічної практики і не вірить в його промовницькі здатності.

— А ви не зустрічали його тут? На жаль ми розминулися з ним в Окрпаркомі, де йому дали наряд на доповідь. Я не знаю його в обличчя, бо він ще ні разу не заходив в осередок.

— Він живе зі мною в готелі в Запоріжжі. Ви ж не потурбувалися своєчасно забезпечити нас житлом. От і шукайте його десь на будівництві.

Гідротехнік ввічливо махнув на степові простори, що йшли угору на обидва береги. В очах його засвітилася туга за батьком, що лишився в селі без нього і він мовчки провів поглядом Янсона, що тим часом записував прізвище водолазів комуністів, присутніх тут.

— А чому ви, товаришу Хороше, не заходите в осередок? Ви давно в Кічкасі?

Ставна постать широкоплечого сухорлявого водолаза виструнчилася і Хорош пливим голосом почав відказувати секретареві:

— Та нам після тисячних осередків соромно заглядати туди, де дві мухи на столі та три волобойки — секретарки над протоколами. Ми ж Ленінградці.

— А ви знаєте обов'язки комуніста? почав сперечатися Янсон, що хотів показати себе суворим вихователем дисципліни і хотів зірвати злість на в'ялих комуністах, що нейтрально ставляться до своїх прямих обов'язків.

— Ви, мій хороший Хороше, скільки годин буваєте комуністом — на добу? Чи тільки на службі, чи й дома? Хто вам дає відпустку від революції?

Розуміючи, що його поведінка злить сільського секретаря, що, може, ніколи не бачив великих виробничих осередків, Хорош навмисно удав себе за доброго тухтія і лівиво тягнув тихим голосом:

— Я тільки підводний комуніст, а про ваш осередок згадаю мабуть тільки через місяць, коли він мені присниться із своїм грізним партійним гусаком...

— А досі він не снівся?

— Ні.

— Поганий той комуніст, якому не сняться партобов'язки. Комуніст навіть сні мусить бачити політичні.

Хорош засміявся і, хлопнувши Янсона по плечу, крикнув, змінюючи маскарадну спірку з секретарем:

— Ех ти, партійний гусило. Мало ти бачив світу. Ти не кричи на свого українця, що виховався в славетньому Ленінграді, а поговори з ним, може я буду тобі заступником і як оргінстр, хутко підшукаю тобі людей з довгими партійними бородами...

— Які бороди? На що вони мені?

— От і видно, що ти не партгусак, а парткурча, що не виходило за межі власного курятника, — жартував Хорош, почваючи сільського секретаря, — партійна борода комуністичною мовою означає парстаж. А на Дніпробуд людей потрібно великих

і міцних. В тебе мабуть іще нема такої бороди, як у нас багатьох. Ти ж, мабуть, і в партії недавно?

Янсона моментально збив вололаз із своїх позицій і вже бажав покласти на свій стаж, але не захотів оскандалитись перед людьми, що мабуть мали значно більшу партійну бороду. Офіційно його стаж починався з лютого 1922-го, коли закінчилася партистка.

Янсон промовчав і зробив спробу дружньо посміхнутися.

Хорош же почав репрезентувати свою вололазну бригаду, що була з трьох чоловік, одностайно партійних, його товариші чесно сміялися з Янсона і згадували гонористий портовий Ленінград, що навчив їх добрих жартів.

— Ось — руда борода, водяний диявол, Бадай, що уславився на Севастопольському рейді спуском за морською блощицею, колекція його блох була далеко від досконалості.

Бадай, спокійний чолов'яга, віком значно старший за товаришів, подав Янсонові руку, переткнувши косий промінь сонця, що покрив взаємне ручкання золотим обручем нового товаришування.

— А ось людина — дрючок, славетня тим, що заміняла в Ленінграді телеграфні стовби, коли їх поламало повіддю минулого року. На Дніпрелестані буде якраз у пригоді. Має здатність бігати швидше за собаку і безумовно перегонить автобус. Рекомендую навантажити його розсиланням тез, протоколів, що їх у вас мабуть чимало заведеться на цей час.

Хорош показав на Лаврова, що так само простяг руку в соняшний протин косого проміння. Теплий обруч дружби огорнув нову пару рук. Янсон вже веселіше глянув на дивних людей, що цікавили його не менше за самого Зиму.

Розмовляючи про техніку спусків, про важкість роботи, не встигли як несподівано зник гідро - технік, що з'явився рекомендації Хороша перед лицем чужого чоловіка. Зате нова людина показала в квадраті віконця і хрумкий тупіт широких ніг почувся за тонкою двериную.

Вона увійшла і, знявши золоті окуляри з очей, протерла їх, бо тут було значно тепліше ніж на дворі і шкельця вкривалися парою.

— От морока з тим секретарем. Шукаю його, шукаю, а він десь блукає по Кічкасу, наче його обов'язок стежити за станом і виконанням робіт. Мабуть уявляє себе інженером, а нас змушує перетворюватися в доповідачів і пропагандистів...

Косак все ще не бачив, що в профбюрі водників сидить незнайома людина і чекає кінця фрази інженера. Він скаржився б й далі та Хорош взяв за руку Анастолія Володимировича і сказав:

— Не шукай лиса в норі, а секретаря в осередку, я давно полюю за вами.

— У нас завжди так виходить, лис іде на здобич, а секретар на ловлю душ чоловічів, протяг баритоном Косак і надів золоті окуляри туди, де їм належало бути, похаливши протягуючи руку новому знайомцеві.

Вони хутко змовилися про доповідь і разом покинули приміщення профбюра де лишилася єдина муха, що перша ожила в весняних хвилях і перша задзвонила в повітрі про своє бажання жити. Вололази пішли на баржу, що стояла біля Коханья вже третій день на певному віддалені від берега, а Косак і секретар пішли на саму скелю, що високим горбом височила над річкою, з'єднавши навколо себе сотні легенд про еротоманку — імператрицю і видатного завойовника жіночих сердець феєвального полководця.

Хорош скоро наздогнав Янсона і Косака, гадаючи, що поки його вололази приготують костюми для підводного спуску, він матиме змогу ще раз подивитися на пустельний краєвид прекрасного українського степу, що зараз переможливо дихав весняними вітрами і приносив з півдня кримські аромати. Хорош струнко виходив на скелю і чув окремі фрази з розмови двох комуністів. Вітер уривав їх і розкидав навкруги, наче насіння майбутніх робіт.

Дніпро, що недавно скинув ярмо важкої криги, чекав початку повені лише через

тиждень, поки не розгойдаються непокірні річки Дніпрівського басейну і поки з широких багниць Білоруси — білобрової сестри України не потече родюча кров зеленого напливу. Він плескав хвилями в гранітні вийми обох берегів і журно кланявся десяткові самотніх покинутих тополь, що росли в прибережній балці на лівому боці Дніпра на місці, де кілька років тому розквітав кучерявий річний курорт — Александрбад.

Нижче тополь біліла виразна постать гіпсового лева, що йому якісь халамидники відбили ноги, лишивши лише дротяний кістяк, який і тримав білий тулуб мертвої тварини, зарившись у сірий граніт високої скелі.

Степ майорів горізначними струмками теплому рему, повітряних струмків, що колисали обрії і хитали дальні предмети блакитною валкою. Обрій мерехтів і хвилювався сам, наче море, лише з тою різницею, що море мало гучний прибій, а степ мовчав, кидаючи німі вали тепла в блакитну глибину далини. Степ розквітав з урочистим шалом. І це чули три комуністи, що стояли на Скелі Кохання.

Косак казав водолазному старшині.

— Я дуже радий, що ваша партія приїхала працювати з нами. Будьте певні — наша робота така ж цікава, як і на морі. Ви маєте взяти на себе чимало роботи. Технічна постановка нашої справи — на дуже високому рівні.

Стоячи на скелі, Косак просто, без тіні тієї пихи, що пашисть з вуст багатьох хвальків інженерів, особливо тоді, коли вони вихваляються своєю працею на Дніпрельстані, чи на інших важливих дільницях творчого будівництва, розповідав про численні заходи в організації робіт на обох берегах звичайнісіньким тоном, без театральних рухів. Коли він простягав руку, то лише для того, щоб показати ту чи іншу ділянку.

Отже, його рука вільно, без напруги, без зайвого згибу у лікті, висіла в повітрі, спрямована в бік Дніпра. Він тільки порозставляв на працю нових робітників, що прибули з Кам'яного. Маючи вільну хвилину, Косак не поспішав покинути Хороша, як це роблять інші, аби показати скільки то в них роботи і які вони добрі люди, що згодилися взяти на себе таку відповідальну роботу.

З теплою посмішкою, з певним відчуттям реалістичного героїзму, він казав про вчорашній день, коли на цій території нічого не було, він жартівливо назвав велику ріку своєю назвою, яка потім цілком виправдалася.

— Хіба Дніпро не ворог, що з ним треба боротися від першого до останнього дня будівництва загати? — питав Анатоль Володимирович.

Інженер витяг руку над хвилями, що сказано стрибали поміж Великим і Малим островами, у вузькій протоці. Дніпро сердився і гримів вишкряюючи з синьої паші білі піняві зуби. Він зустрічав великий опір з двох боків. Горішні перегатки мали сісти на дно кам'яними бабами, вгрузнувши в спеціально вичищені гранітні гнізда і не раз засипані румою та піском, перетнути шлях воді. Товстий мур мав підвестися з дна, з темної чащі водорослиної глибини і встати над поверхнею Дніпра. Нагорі він мав прямувати до островів, з'єднатися з ними і повернути на південь, щоб знову завернути й утворити два величезні квадрати перегатки — водяні форти в боротьбі з рікою.

Низові перегатки ще не будувалися і робітники, розсипані по обох берегах, починали збирати на стапелях окремі зруби, щоб потім, виготовлені, спустити в річку на дно.

— Я зараз не питаю у робітників їхньої віри. А в роботі кожний покаже себе, — хто нова людина, а хто ще в лабетах старих кустарницьких звичок. Прошу бути уважними, ініціативними, де треба, і слухати розпоряджень Жори Прилуцького, нашого шановного гідротехніка. Ви знатимете, що робити, це вам скажуть керівники робіт.

І Косак розповідав далі за гідротехнічні роботи на обох берегах. І в його голові тепер майже готова була перегатка, що виростала в уяві в готову зацементовану загату. Анатоль Володимирович потрапив у полон техніки. Він справді захопився

цією роботою. Та й як не захопитися, коли першого дня він бачив порожнечу на лівому березі, а тепер скаженим темпом будували житлові будинки — касарні, проводили водопостачальну мережу, клали цеглину за цеглиною на будові великої водокачки.

І тижні, що він їх прожив на Дніпрельстані, здавалися коротенькими днями. Все росло, наче на дріжджах. А спитайте, чи давно на станції Кічкас розвантажували платформи з північним лісом — Вологодським, Білоруським та Сибірським. Може це було вчора? Так ні, вже зникли на правому боці великі зимові намети на 60 робітників кожний. Уже виросло величеське робітниче містечко з правильними вулицями, з ромбами косих кварталів і прямокутними проспектами там нагорі, де берег не гнувся, збігаючи похилостями аж до самого Дніпра.

В голові Анатолія Володимировича, як одного з непомітних робітників, вмістилася вся праця, що розкинулася на степових просторах в 25 квадратних кілометрів. І справді, уявіть надзвичайну картину. Людина приходить на місце, вниохується в степові пахощі і, не кинувши минулим віком жодної згадки, сміливо розплянує реальні лінії на великому плацу. Лінії падають прозорі й непомітні. Але вони реальні. Ось, перед вами кілочок. Два кілочка. Сто кілочків. Дві тисячі. Всі вони означають, що завтра, післязавтра тут задзвенять сокири.

Який чудний і маленький цей кілочок. Але зачекайте. Минає місяць і замість чотирьох кілочків, виростає будинок, водокачка, електростанція. Вони прокладають шлях тисячами рейок і ними покотять найкращі американські вагони «Думкари» з повітряним тисненням. Вони перекидатимуться за якусь хвилину і вивантажуватимуть кільканадцять тонн піску, грузу та руми.

Анатоль Володимирович трохи сердився на Янсона. Легка справа збудувати Дніпрельстан? Гадаєте, приїхала людина, поглянула і захоплено сказала: тут буде Електроград? Пробачте, товариш Косак не може сказати, яка тяжка робота шалено багаті по всіх ділянках невеличкої частини праці — гідротехнічних роботах устаткування перегаток.

— Ви гадаєте, нам весело тут працювати? Десь у Харкові і в інших містах тільки й думають про Дніпрельстан, і заздряють нам, мріючи про надзвичайний характер нашої праці і оповиваючи романтикою буденні процеси на збудовані загати.

Інженер запросив гостей сісти на «Скелі Кохання», де колись кохалась із Потьомкіним імператриця Катерина II. Скеля ще височила над Дніпром і відкривала чудовий краєвид на всі боки:

1) на конструктивний Кічкаський міст, що оригінальним плетивом з'єднувався з тонкими білими бантинами — трикутниками та крицевими колонами;

2) на острів Хортицю, що підносила над обрієм кілька старовинних задумливих сосон, де колись бешкетували й різалися козаки. Праворуч виросла управа головного інженера. За нею стрункою вежею підносились водонапірна станція, ліворуч метушилися робітництво і мурашками повзало по жовтих схилах плянующі місце для шлюзових камер і готуючись пронизати вогненим мечем динаміту «Дурну» скелю та злизати скелю «Сагайдачного».

— Нам треба збудувати загату — сказав упевнений Косак. Ось вісь загати. І для цієї ніби невеликої роботи треба ніби небагато днів і робітників, щоб збудувати. Без цементу не збудуєш. І тому нам треба будувати два колосальні бетоно — дробильні заводи. Загата просить їжі. Вона щодня пожиратиме двісті сімдесят два вагони цементу. Вона не чекатиме, бо щохвилини в роззявлену пащу може хлинути вода і наш молодий хлопець — Дніпрельстанча захлинується в лютій піні Синього ворога. А щоб мати місце для будови, треба збудувати перегатку, оточити муром дерева, бетону та шпунтової сталі дві великі влоговини, висушити дно.

Щоб механізувати роботу, нам треба прокласти зо сто кілометрів залізничних ліній, пустити по них «Думкари», сотні платформ мають плазувати щодня

по його схилах і закрутах — цілі потяги, що заради них ми будуємо залізничне депо, розширяємо станцію Шлюзову. І тепер кожен пасажир проїздить територію Дніпрельстану, зупиняючись на трьох станціях. А що він скаже, як вночі з височини Кічкаського мосту, побачить широку дугу електричних ліхтарів, що охопили всю територію Дніпрельстану? Він запалиться романтичними думами і робитиме з нас, буденних робітників - героїв і (ентузіастів) праці. Але це нам не потрібно. На жаль, ми не рахуємо, скільки краплин поту проливаемо над кожним каменем, бо ми за п'ять секунд перетворюємо його на кам'яне борошно. Ми б могли пишатися своєю силою і волею. Але — все на загату, все — на загату.

Щоб мати граніт, ми зносимо чотири величезні скелі. Ми їх злизуємо, буквально — скелі — «Дурну», «Сагайдачного», «Багатирия» і «Кохання». Ми зриваємо їх не динамітом, а для цього будуємо два заводи рідинного повітря. І вперше на радянській землі ми навчилися зривати амоналом спорохнявілу славу Запоріжжя, що не варта жодної нашої згадки. В цій справі ми наздогнали Німеччину, і, навіть, перегнали Америку.

Інженерові очі не запалилися ні усмішкою, ні надхненням. Для нього це було буденне. Інженерові очі тільки сказали зрозуміло й просто: ми зробимо. І рука вільно звисла над річним проваллям, ніби показуючи глибину Дніпра і, ніби, виймаючи з дна заморожений великий куб води і ставлячи туди білоголубу дугу вигнутої напористої загати.

— Ви ще жодного слова не сказали про людей, — нагадав Янсон інженерові.

— Так, вони — головна сила. І для них ми зробили не мало. Уявіть собі скажений диявольський розмах нашої роботи. Щоб люди жили — збудували два містечка, дві насосні, дві фільтрувальні станції. Поширили лікарню, відкрили кілька шкіл, збудували приміщення для театру, для спорту тощо. О, для людини — все. Наша головна увага — людині.

Інженер намалював енергійними мазками картину загального будівництва. Сонце якраз упало косим променем на нього, і він засяяв.

Але посміхався не Косак. То сонце, обливши його постать золотим струменем зробило його веселим і щасливим. І тому Косак дозволив собі скінчити розповідь по-своєму.

— Одним словом, на цій місці виросте величезна плянтація заводів. Ми лише заводороби, що вчора були хліборобами. Ми наче індустріяльні агрономи, садимо тут зернятко, зрошуємо землю і скородимо її, щоб за кілька років виросло не два нещасні заводи, а ціла плянтація, повторюю — плянтація заводів.

Не дуже довго товариші на скелі і незабаром спустилися до партосередку, де остаточно вмовились про партроботу Косака.

АВДІЄНЦІЯ

— Я опротестовую постанову ради робітничих депутатів про невиселення робітників Запорізьких заводів з будинків, що їх купує Управа Головного Інженера. Тому я вам пропоную скликати нове засідання, одмінити ухвалу і не тривожити мене даремними протестами.

— Право одміни належить лише нам. Ми — влада. А ви лише...

— Фактична влада в моїх руках. Я — Дніпрельстан, будівництво всесоюзного значення. Особливі прерогативи, що дав мені уряд надають мені диктаторських прав. Тому я остаточно заявляю, що вчора увечері, я віддав розпорядження (безумовно зваживши всю відповідальність) в АХО....

Шебет і Причина — голова Дніпрельстанівського Робіткому, здивовано уста вилися в настирливого, невідступного начальника Дніпрельстану і хотіли попросити розшифрувати слово АХО, та Зима догадався в чім справа і продовжував далі:

— Адміністративно - Господарський Відділ отримав сьогодні в банку гроші заплатити за ці будинки і він це зробить. Нам самим потрібні житлові приміщення. Хто не має стосунків до гідроцентралі, того ми викидатимемо за милу душу.

— Та ми ж....

— А ви мобілізуєте увесь наявний склад міліції і зробите те, чого я вимагаю.

Зима твердо відсікав кожне слово і воно падало глухими колодами на землю під ноги остовпілих представників Кічкаської влади. Він похмуро дивився собі на носки чобіт і не хотів знати, яке вражіння роблять його слова.

— Значить ви хочете ліквідувати радвладу? — глухо запитав Причина — степовий будівник, новий герой Дніпрельстану, нахилиючи голову по-бичачому і бажаючи взяти Зиму на роги, коли б він їх мав.

— Не спекулюйте значінням відповідального слова — радвлада. Приміщення потрібні в першу чергу на ш и м кваліфікованим робітникам, інженерам, службовцям і сезонникам.

— Та помилуйте, товаришу Зимо, — зарепетував Шемет, бо на нього падала відповідальність за виконання ухвали Райради про те, що робітники і службовці Запорізьких установ, що їздять з Кічкасу до міста на працю, не виселяються з будинків, хоч би Головуправа гідроцентралі уже заплатила власникам гроші.

— Ми вас просимо не порушувати нашого суверенітету. Ми ж влада не лише для одного Дніпрельстану, але й для інших громадян — з правом голосу.

— Робіть, що хочете, я — диктатор...

Причина не дуже наполягав на вимоги Райради, хоч Янсон доручив йому, як комуністові, відстояти інтереси Запорізьких робітників, що мали незабаром перебраться до міста, бо щодня їздити на роботу 10 кілометрів було накладно для вільного часу. Про себе він підтримував лінію Зими, що егоїстично боровся за Дніпрельстанові права і з задоволенням думав, що менші юрби робітників приходитимуть до Робіткому і менше буде вимог на житлові приміщення. Тому він замовк, надавши Шеметові право сердитись і бентежитись за нього.

Шемет репетував далі, і осоловленими очима стріляв по густій чуприні начальника, що не дивився на своїх одвідувачів. Його тонка кипратка стрибала в повітрі разом з усім обличчям.

— Ми опротестуємо. Звернемось до Окружного Виконавчого Комітету...

— Ми Дніпрельстан. Ясно?

Шемет кипів і в одній задував усі авторитетні інстанції щоб будьяк вразити Зиму. Він знав, що вийти звідси з нічим і завтра посиплється на нього горох обвинувачень робітників, винних лише в тому, що вони працюють не на Дніпрельстані.

— Ми звернемося до ВУЦВКУ...

— Авдієнцію скінчено. І басовитий гук пролунав в кімнати.

— Я телеграфую самому Калініну....

Зима нетерпляче підвівся на креслі і перевершивши низького Шемета на цілу голову авторитетно гукнув:

— Авдієнцію скінчено. Хто далі?..

І задзвонив, викликаючи наступного відвідувача. Шемет з почуттям блискучого провалу вийшов з тимчасового кабінету Зими, що містився в готелі і зустрів блаженно спокійного Косака, що привітно вклонився почервонілому Шеметові, і Причині, який виходив з величезною пошаною до головного інженера Дніпрельстану, з радістю думаючи про себе:

— Такий волкодав відстоїть наших хлопців.

Інженер Косак солідно пірнув у двері повз двох товаришів, що їх уже знав по вчорашніх зборах Кічкаського партколективу.

Шемет в осередку розповів про свою невдачу і викликав низку жартів Янсона, агітпропа Іванова, що повертав безоке обличчя до переможеного й посомленого голови.

Новина зробила на Янсона важке вражіння, а Іванов з подивом вислухав до кінця інформацію тонконосого кирпача і одважно сказав:

— Ну, Янсоне, тримай свою бісову тринадцятку партійців на віддаленні пострілу від Зими.

— Я візьму курс на маси, а Управа хай собі диктаторствує. Зима ходить під Раднаркомом, а ми під ЦК. Колись ми знайдемо з ним спільну лінію. А зараз не час вияснювати, хто старший на Будівництві — Шемет чи Зима.

Проте, Янсон подзвонив телефоном до Зими, щоб взнати, коли з ним побачитись і поговорити, але почув з телефонної трубки відповідь:

— Ви секретар? Дивно, що ви бажаєте говорити. Я гадав, що ви хочете побачити?

Янсона облило водою недовір'я видатного інженера, одного з невеликої купки робінзонів комунізму. Тому він, стримуючи раптовий гнів, кинув в телефон:

— Але з розмови починається справа?..

— Пробачте, товаришу Янсоне, то в євангелії написано «В начале бе слово....», а в більшовиків у статуті «бе діло»....

— Прошу вас призначити час, коли завгодно...

— На сьогодні і завтра мій час уже зайнятий. А ввечорі я від'їжджаю до Москви. Побачити ви мене можете в Окрвиконкомі, де будуть партробітники округи і де ми вмовлятимемося про деякі речі.

Не встиг Янсон, будучи відказати, як в рурці почувся голос телефоністки, що запитала: «Ви скінчили, — і несподівано уврала ледве розпочату розмову. Вдруге дзвонити Янсонові відпала охота і він покинув апарат.

На завтра до Окрвиконкому він не поїхав, тому що автобус, що нещодавно розпочав рейси з міста до Кічкасу, не приїхав своєчасно, а спізнюватися секретар не звик, боючись отримати прізвище обломовця. Тому він почувався на будівництві поволі звикаючи до щоденних рейсів і радіючи кожного разу, коли бачив, що блискавично хутко виростають будівлі, бараки, постійні городища, вежі водонапірних веж.

Одного разу, захопивши з собою Причину і сліпого агітпропа, він подався на лівий беріг, що покищо жив окремим сепаратистським життям. Їм трьом було цікаво одвідати маловідому ділянку, де працювала найбільша кількість кваліфікованих сезонників грабарів.

Причина, валкуватий на ходу, весело розповідав про свою працю в робіткомі. Він покинув пальто - реглан у хаті Янсона і зараз підставляв своє бліде обличчя прогонистому сонцеві, що рвалося в землю, дерева, тіла живих істот, прокидаючи від сну безліч нових сил. Природа, багата на дари, широкий річний степ і панорама високої Хортиці, що відкривалася очам з Кічкаського мосту, впливали на нього і бентежили його почуття.

— Мені трохи краще, ніж Янсонові, бо в моїй роботі допомагає Зима в той час, як шановний секретар намагається уникнути гріха і навіть зустрічі з ним.

Янсон, який уже забув про сутичку з головінженером, відповів, що він не робитиме жодних спроб установити з ним інтимні стосунки:

— Я знаю одну партмаму над собою, а інженери, подібно Зимі, проживуть і без нашого втручання. У партмами зараз багато своїх діток.

Іванов мало знав пустельний лівий беріг і тому він трохи тримався за плече Янсона, іноді орієнтуючись по звуку кроків куди йти, куди звертати.

На урвищах товариші попереджали сліпого і він ішов обережно посуваючись за ними. За пляном агітпропа, він мав одвідати лівий і підшукати місце для червоного кутка.

Володимир Іванов більше мовчав і не заважав розмові друзів, з насблодно винохуючись в степові пахощі, що мчали з усіх боків високою стометровою хвилею. Він тепло сприймав легкі спади проміння на відкрите обличчя, на чоло і пострижену голову, що любила гуляти без жодного натяку на кашкет.

Іванову дуже подобався голова новоутвореного Робіткому, бо він не мав неприємної для сліпих звички питати, як почуває себе Іванов в місті, серед юрби і всіма вчинками показав, що він уважає агітпропа за таку ж нормальну людину, як і всіх. Сліпому подобався грубуватий голос із частими зривами на ширість і одвертість, голос, який шов з глибини грудей, народжений біля самого серця за участю найтепліших почуттів. Кроки Причини, повільні і широкі теж спали до смаку сліпому комуністові. Ідучи за ним, він почував легкість, з якою крокував чулий профробітник, і йому мимохіть передавалася бадьорість нового друга.

Сприймаючи світ вухом, Володимир скоро почув, що пустеля досі німа й безодвітна, зашуміла тихим сипом дрібного піску, кипучим скрипом багатьох візків, що гуркотіли в долині в сліпих просторах на рівній площині темного світу. Він почув цвюкання батогами, гамір числених грабарів, окремі глухі крики, невизначні команди великої дивізії праці. Всі звуки плили в мішанині і разом юрмилися довкола його голови, даючи певну картину звукового світу.

Іванов зрозумів, що й пустеля може ожити і сповнитися бренькотом, лязгом, цвюканням, дзвякотом, гуркотом, зойками праці і постані не в звуках степового вітру, що шумить і свистить в просторах, безглуздий і дикий, а в криках робітників.

Хвилина радості протяла його і він несподівано почув довгий протяжний свист далеко праворуч, що сповнив його згадками про далеку юність, коли і він так само свистів. Тричі пролунав цей свист і лише на третій раз здогадався Володимир, що такий свист він чув не тільки за часи юности, а і в обозі, коли його спинили червоні...

Голоси Ліпатової і відомого отамана, що колись віз його степом задзвеніли над вухом, пробудивши в пам'яті всі звуки тої славетної зустрічі і великого грабунку...

Він міцніше схопився за рукав Янсона, бо наступної миті вони йшли вже по високому насипу й тому обережність довелося збільшити.

Велика зміна вразила їх. І не самий красвид, а скоріше процес нового вразив їх. Не людям вони здивували, не їхньому розумові та волі праці.

Вони дивували коням. Вони ніде не бачили, щоб коні, найзвичайніснік коні працювали так спокійно, як тут. Недалеко від них гриміли вибухи, й повітря гуло, важким обручем густого звуку, розбігаючись навкруги. На двох берегах рвали скелі, але вибухи не лякали коней.

Робітники здивовано дивились на працю. Вони вперше бачили таке: до сьогодні вони скептично ставились до селянської вайлуватої лінивої праці з її нудним пагрірхальним ритмом. Вони нишком зневажали селян і трохи не любили, гадаючи, що їх треба довго вчити та вчити, щоб нарешті вигнати з них потом шаленої нервової праці закваску старого підходу до негайних робіт.

Вони стояли на гребні спучої гори піску. Під ногами простелявся довгий шлях великого конвеєру, що склався з людей та тварин. Шлях погнувся, наче пучок жовтого дроту посеред трьох ліній насипів, що хутко виростили, готуючи піскову спину для завтрашнього шляху паротягам та американським вагонам. Тут мала пролягати залізниця в блискучих звоях дзвінких рейок, переплутаних стрілками перерізаних на часточки численними відтинками залізничного шляху.

Конвеєр живих тіл утворив нове, що не мало ще своєї назви.

Маленькі миршаві коні, часто - густо без людей, спускалися сюди й піднімалися вгору, роблячи угнутий неправильний еліпс довкола дільниці. Вони тихо увійшли в ритм роботи і нічим не порушували робітничої тиші, відносної тиші серед шепоту піскових струмків та далекого гуркоту вибухів на Багатирі та Дурній.

Конвеєр. Конвеєр!

Конвеєр без металю, без машин. Ось він починається в піскових заметах, на крутому горбі, недалеко від води: велика валка під'їздить сюди і, зупинившись на якусь хвилинку, наповняється жовтим, кольору світлої охри, піском. Вози пухнуть від цього вогкого вантажу. Поскрипують і, просипаючи іноді конуси глеюватої землі, вирушають в покручену путь, спускаючись по закрутинах надрічного шляху.

Злегка похитуючи головами, розвіваючи гриви на вітру, коні ступають поважно, спокійно поглядаючи вперед і самостійно вираховують ту коротку хвилинку, коли треба, не порушуючи загального ладу, виїхати на гребінь нового насипу, де поставлена на це людина, перекине візок.

У жадного візника немає батога. Навіть лозини нема. Не чути сердитих покриків.

Янсон і Причина ніколи й гадки не мали, що вони побачать нову картину нової праці, героїчної праці тварин, нерозумних рабів у селян і нинішніх творців сучасної панорами. Вони спочатку не вірили. І очима, що заблищали радістю та урочистим відчуттям солідарності робітного руху, поглянули навкруги. Справді, жодного батога.

Може хтось і мав, але не вживав і він напевно десь валявся на території Дні-прельстану.

Який жах, що Іванов позбавлений щастя бачити це.

Безперервна ланка грабарських візків крутиться навкруги одного місця і вертає назад з порожніми возами. Вона, як рухоме намисто, котиться в одному напрямі, і люди, і тварини стають свідомими частинками організованого руху. Коні тут працювали не так, як на селі підчас оранки. І щоб побачити краще, Янсон та Причина вийшли на лінію праці.

— Я гадав, що нема на що дивитися. Аж воно он що. Не віриться.

Вони опинилися перед суцільною стіною коней. Вигнутий напівеліпс насувався з-за насипу, де сотня робітників накидала піску в візки. На робітників сунув низенький буланний кінь. Він гарно й розмішисто ступав, плавко переносив вагу всього тіла на передню праву ногу й очевидно намагався зберегти сили. Він не гупав копитом у ґрунт, щоб він не вгрузав у розм'ячену землю. Весь тулуб міняв своє становище і, виблискуючи пітними м'язами, наче брунатними блискавками, плів вперед без зупинки.

Зрівнявшись з посланцями — комуністами, буланний підвів гостре чорне око, що говорило про втому і докірливо глянув на них. В глибокім мороці вогкого ока тяжко було вгадати, що думає кінь, але він мабуть думав про людське і хотів швидше закінчити призначену працю. Він задумливо махнув хвостом, наче відмахуючись від втоми. Одному радів кінь, і в його радості було мало людського:

Не треба розбивати уваги на два фронти, дивитися на шлях та на батіг. Він не чекав злого вигуку грабаря, а, звикнувши до праці, сам знав, коли треба вирушати, коли треба спинятися. На нього впливала масовість роботи і досвід одного коня наочно передав вся всім.

Тут не було й натяку на одноманітну картину. В рухові, не зважаючи на скупченість великої сили тварин, кожна з них мала своє робітне обличчя. Причина стояв не більше десяти хвилин, але й він помітив, що досвід ених коней розмістили серед лінивих і ті, в силу стадности, мали обов'язково йти за іншими. Навіть більше, голова робіткому міг сказати, що п'ятдесят друга — ота вередлива кобила, не на

своєму місці, її треба переставити, щоб вирівняти лінію. І дійсно, за кілька хвилин прийшов один з грабарів і поставив її на місце, де вона мала працювати.

— Не віритись, що робота організовує не лише людей, а й тварин. Глянь бо вони мають табунний інстинкт.

Ще довго вони стояли, а перед ними без упину пливли строкаті спини та тулуби міцних конячок, колір змінювався кольором, пляма плямою, одна пара ніг другою. Сотні хвостів крутилися конусом, сотні різних очей промайнули перед нашими хлопцями, то з гострим наточеним зором, то з байдужим. Копита добре перетовкли за цей час ґрунт і на жовтий звої ранішньої колії лягли смуги нової.

Насип підвищився. Все крутішав та крутішав підйом. Але коні так само йшли на нього. Нарешті Янсон зважився спинити якогось грабаря й запитав:

— Як ви навчили своїх коней так працювати?

Посинілий від холоду, поганенько одягнений грабар, зупинився, задоволено махнув рукою:

— Все можна зробити. Ми не вміємо використовувати тварин. Коли в цирку он що викомарюють з дикою твариною, то чому ж ми не можемо навчити нашу кінну роботи отаку роботу? Треба тільки поважати та любити їх.

Справді, вони не робили жодного зайвого руху, непотрібного для роботи й тим зберігали свої сили. Вражені комуністи пішли далі, але всюди вони спостерігали однакову картину. Все живе, захоплене рухом, розміреною похапливістю, невгамовністю і наче квапиться дійти останньої мети. І люди, і машини, і тварини — всі ніби скуте єдиним обручем, що злигував їхні зусилля в запальний працівний порив. Он гуркочуть вибухи на обох берегах, квілять перелякані чайки на Дніпрі, висистують численні «зозулі» — маленькі паротяги з літерою «Б», цокають молоти каменярів, фурчать свердлувальні перфторатори, вгризаючись у нутро камінного ґрунту та линуть мельодійні гами горніста, що попереджує про вибухи. Будують робітничі виселки, плянують небачене ще нове життя, що тимчасово спить у м'язах робітників.

Без зайвого гамору, без галасу, з суворим буденним запалом, спокійною напругою працюють великі натовпи народу на цих пустельних берегах. Двадцять п'ять квадратних кілометрів охопив людський конвеєр і кинув у простір: швидше, швидше, не спізнись.

Захопившись панорамою, Янсон та Причина не помітили, як знову здригнув Володимир, коли почув притишений особливо таємничий посвист. Вони так захопилися видовищем нової праці, що навіть не чули цього свисту, який пролунав кілька разів. А свист був справді особливий. Будь Володимир зрячий, він навряд чи пізнав би старого знайомця, ситого бородача, з кучерявою підковою на підборідді з густим волоссям біля вух і голізною на шії саме там, де шкіряна хороба вигризла волосся і покрила рожевою раною коло за лівим вухом.

Але він чув його і тому покладався на слухову пам'ять, що могла зрадити його. Єдине джерело пізнання — це свист, але свистять дуже багато людей і кожний район має свої засоби свистіти. На Полтавщині це роблять інакш ніж на Курщині, а степ дає перелив звуку зовсім інший за лісоцет.

Ситий бородач свистів не закладаючи пальців у рота, бо йому потрібна була не сила звуку, а сам факт свисту, довгого переливного, попереджального. Такий свист нагадував швидше тривогу степової птиці, ніж людей. Це була урочиста зустріч всіх незнайомих, хто наближався до грабарів, міцного колективу із своїм артільським статутом і звичками.

— Що це значить — спитав Володимир у Причини і почув неуважну відповідь:

— То вони, мабуть, скликають збори. Дізнались, що ми прибудемо для організації членства.

— Зовсім не те, свист мені, між іншим, дуже не подобається, промовив сліпий, нервово рухаючи вустами.

Причина підійшов до бородача з підківкою голизи на підборідді і спитав хто отаман їхньої банди, не в образі будь сказано. Той, наче це йому давно було в звичку, шморгнув носом і, критично глянувши на прибулих, запитав хазяйновито:

— На що він вам здався?

— Хочемо перевести бесіду з вашими хлопцями про вступ до спілки будівельників.

— Отаманствую я, а артіль моя он розсипалася з грабарками, — і чорний бородач показав на гурти великої артілі.

— У вас були вже від профспілки?

— Були та не тут, а на інших будівництвах. Там ми дійсно вступали в союз та не підсоюзило нам. На поганих людей наскочили.

— Чому ж це так?

— Там радвлада не уважлива до тих, хто хоче заробити собі на господарство. Хлопці всі геть повиходили, бо в прохсоюзах не та влада, якої ми хотіли.

— А яка вам потрібна?

— Робощом (він казав саме — робощом) відмовився прийняти нас всіх загалом, хотів узнати у кого скільки коней, хто який хазяїн на селі, щоб, значить, не пустити куркуля в прохсоюз. Будь Робощом розумніший, він би знав, що тут усі середняки, бо куркулів ще 1922 року розкуркулили, ще й на задах печатки приставили, щоб значить не затісувалися в пролетарську сім'ю.

— Незаможників серед вас нема? продовжував Причина, не перестаючи закидати питаннями артільника, що хитро позирав на гостей з правого берега і кидав думкою, чого їх сюди приперло.

— Що ви за чинжирка така, хіба незаможники мають хороших коней, щоб отак працювати, як ми працюємо. Ми з роду в род славетні грабарі, можна сказати трої всіх залізниць, каналів і всіх великих будівництв. Незаможник сидить вдома, бо його радвлада й так задурно годує.

— Значить незаможників у вас нема?

— А де б вони взялися. Ми чесні середняки. У кого один кінь, у кого два.

Поки точилася така розмова між двома ватажками - профспілки і артілі, надійшов молодий грабар і, ставши неподалеку від Іванова, сумно дивився на Причину, Янсона і артільника. Він про щось думав і, не зважаючи на досить вичерпливі відповіді свого ватажка, хотів щось додати, та мабуть не відважувався, що б не заслужити зненависти всієї артілі. Іванов чув легкі зідхання юнака і тривожно повертав обличчя до нього. Бажав заговорити і стерігся збити з пантелику і юнака, і артіль, що мала велику розмову з Причиною про вступ до спілки.

Голова Робіткому попросив скликати усіх грабарів до купи, коли загуде паротяжний гудок у Кічкасі на чотири години.

Бородач так і зробив. Через півгодини всі були в тісному гурті і, змішавшись з своїми стрижачками, що почали неподалеку свій вівсяний обід, вислухали просту інформацію про завдання професійних організацій у радянських умовах і зокрема на Дніпрельстані.

Причина, забравшись на невелику горку піску, послався, на стихійний колективизм їхніх стрижачків, що його спостерігав, і запросив подавати заяви.

— Ви вже звикли до артільної форми праці, ви бачите сами, скільки користи це дає, тому ступайте далі шляхом пролетарського колективізму і загартуйтеся серед товаришів у праці — високо свідомих кадрових робітників. На Дніпрельстані не мусить бути жодної людини, що була б поза спілкою, яка боронить інтереси трудящих...

І тільки не пролунали ці слова, як знову почув Іванов знайомий посвист, лише тихий приглушений. А глянути навкруги — взнай, хто свиснув. У всіх вуста однаково стугнені, а коли хто і розкрив рота, так той зуби продає.

Цього разу свист почув і Янсон, і Причина і вони одноставно, у мовчазній згоді ухвалили, що ця високо - колетивна артіль, з високо - свідомими лошцями

і кіньми чула стільки промов на радянських будівництвах, що однією агітацією її не візьмеш. Разом з тим і виду не показали і продовжували розмовляти з грабарями, які хитро хвилювалися удаючи, що заклик страшенно зворушив їх і що вони тільки й мріють, якнайскорше опинитися в лавах «прохсоюзу».

— А як ми будемо платити внески, від заробітку, чи від коней?

— Що робити з прохбілетом, коли ми закінчимо грабарські роботи і переїдемо в нові місця.

— Яку допомогу даватиме союз на випадок безробіття і кому—чи одній людині, чи й коняці, поскільки й коняка теж є лемент робочий?

Чув Причина й такі запити, що неслися з країв усього сотенного гурту, як:

— Чому не устроить конячого союзу? А коли встроить, то як ділитимуть коней на куркульських і бідняцьких?

На радість Янсона, збори показали велику активність грабарів жовтих від пилу, брудних і до того ж голодних, бо за їхніми спинами в наметах парували борщі, каші, кусні вареного м'яса, що вже наготовили артільні куховарки. Вони поспішали обідати з метою, і хотіли найшвидше закінчити «політику» з розумними людьми, що ласкаво погодились чвалати за кілька кілометрів в робочі маси.

Сумний юнак, що мовчав перші хвилини, розкачався і виступив з дивною пропозицією, що викликала суворий гнів артільника Царенка і не менший подив у правобережців:

— Товариші грабарі. Нас закликано в професійну спілку, де ми матимемо справжній бідняцький куток і захист, але, на мою думку, ми цього не мусимо робити... (Царенко помітно змінив сумний вираз обличчя на радісне, а Причина похмурнів), а піти далі в ще кращу організацію, яка більше дасть політичної й партійної користи — в найкращий і найліпший Комсомол. Це вам, товариші, не союз, а дуже важлива і головне Ленінська організація...

— А в кого борода, тому куди? — урвав Царенко, нетерпляче засовуючи пальці в борти засмальцьованого почорнілого піджака.

— Як молодим до Комсомолу, то старим і бородатим до цилюрні...

І несподівано скінчивши свій незабутній виступ, юнак, хвилюючись, стрибнув з кучі піску і заховався у юрбі грабарів раніше, ніж Янсон встиг записати його прізвище. Та він не загубився і під кінець зборів надіслав невеличку записку «товаришів профсоюзному докладчику»:

«Пробачаюсь перед вами за парикмахерську, я не так хотів сказати. Як плюнеш, не піднімеш. Прошу скликати збори усієї молоді і зделать доклад о Леніне.

Янсон заховав записку і, показавши її Причині, тихо прошепотів:

— Треба прислати сюди комсомольського секретаря. Хай орудує.

— О, нашому Нортіві роботи тут чимало...

І жалюючи, що юнак не підписався під запискою, він обережно заховав її в портмоне. Иванов почув про записку і, протиснувшись у гурт, піймав хлопця, покликавши його до себе. Юнак чомусь сперечався, немов соромився показувати на цих людях свої щирі почуття і впивався, не бажаючи виходити з гурту.

Юнак боявся розмовляти із сліпим. Та кілька привітних слів і обіцянка прислати доповідача про Леніна (Иванов взяв на себе цю місію) розв'язали язик юнакові і він скоромовкою проказав:

— Ця артіль дружна і міцна, та не в радянський бік. Тут всі куми, свати всі з одного села чи, принаймні, з одного району. Вони ні за що не підуть в союз, хоч і дадуть слово чести.

— А що значить свист?

— Це — по статуту нашому так робиться. Коли артільник бачить, що наближається непевна особа, з партійних, чи з влади, тоді свистять. Всі на варті і готові не видавати своїх таємниць...

— У вас свої таємниці? — здивувався Иванов, чуючи вперше, щоб грабарі грали в піджмурки з ними.

— У нас звичай. Мовчати, наприклад, тоді, коли артільник бере підряд на виймку такої то кількості кубометрів землі з урвища чи що.

— А ще які таємниці?..

— О, ви цікавий. Ні, ви раніше зробіть лекцію про Леніна...

І юнак, знаючи, що сліпий не знайде його, пірнув у гурт, кинувши востаннє лише своє прізвище — Угрунь Юрій.

Сердиті повертали Причина і Янсон. Не зважаючи на велику активність на прилюдних зборах і на запрошення без жодних заяв записуватися до спілки з тим, що увесь список затвердити тут же на зборах, а потім на Робіткомі, ніхто не записався.

Всі бігом кинулися до своїх пересувних наметів, де поралися наймані куховарки, що давно дзвеніли в сковорідки, тази, закликаючи до смачного обіду. Дзенькання закінчило імпровізовані збори і хмурий Причина залишився один, як-покинутий придорожний стовб на втопаному вигорбі. Царенко змився разом з усіма, бо вважав, що його функція скінчилася і зараз починається друга — сісти біля спільного бачка, де крутиться жирна крига сала, і їсти в перегінки з товаришами грабарями, які люблять свою артіль і шанують свого розумного ватажка.

СТ. КРИЖАНІВСЬКИЙ

„ШАХТА МАРІЯ“

Чорний твій обрис «Марія»,
Чорний, як весь Донбас
Шахтами — де не поглянь
 ← даленіє

Повний і подиву, і відраз...

Шахта «Марія», шахта «Марія»!
Голос про жертви на мить піднеси,
Там — ще вчуваються їх голоси,
Ось де — могила чорніє...
Червень 16 - те. Дата, як всі.
Бігала кліть на гора щоразу.
Раптом в уступі вісім
Вибух! Гримучого! Газу!

Братська могила!..

Робітничий клюб...

Жах без краю. Волю без міри.

Сорок чотири, сорок чотири

— братська могила у зелені клюмб...

Голови низько над нею схилить

й знову до гори!

Не хилиться марно!

В серці по згинулих стисніть жалі.

Т. ЛІЛЯНОВ

ТАЄМНИЦІ ДУНАЮ

Ліниво несе свої води широка ріка. Ліниво й мовчазно, спокійно й безстрашно. Мовчать води, мовчать береги, мовчить темне небо. Поволі скупчуються чорні мари — велетенські зловісні птахи темної ночі.

Понагинавши своє сухе гілля над темною водою, позабивавши своє коріння берег, мовчить і стара верба, заколисана сном своєї старости...

Почулося оддалеки, загавкали собаки, і замовкло. Потім знову, ближче. І знову зглухло. А ще ближче зловісне виття жалібно рознеслось, підвелось до неба й затихло, — вночі квилів собака.

Загуркотіли колеса, запиришали коні, біля старої верби зупинився віз.

Чоловік з карабіном скочив додолу, зліз не поспішаючи й кучер. Він ласкаво плескав коней, щоб загаяти час, і спробував викашлятися. Глухий подала голос ресохла горлянка.

— Ну, ходім. На що чекаєш? — сердито гукнув перший.

— Ходім, луною обізвався кучер, і голос йому увірвався.

— Кажеш ходім, а не рушаєш, — рикнув перший. І чого ти вовтузишся? Чи шкочуєш, бува, їх?

— Гріх... думаю... — боязко й глухо промовив хурман, і голос йому тремтів.

— Мовчки, своє виконуй! — вигукнув збуджено другий. Нас послали діло бити, треба повертатись.

Ставши за віз, вони витягли важку ношу.

— Стий, легше, — промовив хурман тремтячи, — я забруднився, кров не вишла.

Він викашлявся для сміливості.

Вони витягли людський труп. Руки йому були зв'язані. Але мотуз упав, руки обвисали й волоклись по землі.

Затремтіла й почала прислухатися ніч, затаївши дихання.

— Ну, кидай чи що, — пролунав нервово глухий голос.

І важка ноша упала з шумом у річку. Вода розкрила свої обійми й поглинула. Зашуміли хвилі, що розійшлись, як кола, й прокинулася сонна річка. Чоловім тушницю гостро вилаявся, щоб заглушити плескіт хвиль. Хурман стояв нерухомо, тремтів.

— Ну, давай, — гукнув на нього другий.

І знову витягли вони людського трупа. Руки йому були позв'язувані мотузами й тяглися по землі. З рота чи з ран дві важкі краплі крові капнули на землю. Поглинули й його холодні хвилі. Та й ще не одного вони понесли...

Витягли й останнього. Здрігнулись обидва: немов заворушився. Ніби зідхнув. Короткий, перерваний стогін, ледве помітний, як зідхання...

— Кидай мерщій! — загорлав чоловік з рушницею.

І в темній воді заглухло останнє зідхання.

Люди мовчки скочили на візок; хурман повернув і, стьобнувши по конях, жорстоко заходився їх бити; полегшений візок понісся назад до села. Віддалеки, поперед

них у темряві, як зловісне око, світилося вікно. Там сиділи душогиби... А село при-
чалось. З - попід ковдри злякано вистромлювались дитячі голови, лилися сльози
матерів, і гробова тиша заливала село тієї непросвітної ночі — салдати ночували
там.

До верби під'їхав другий і третій візок. Води мовчазно поглинули привезену
поклажу.

Чорну велич хмар пронизав блідий промінь місяця. Місяць зирнув на те, що
сталось, і заховавсь. Стара верба здригнулася, впустила поживкле листя з свого
гілля, посипала ним могилу й замерла. Розхлюпались по річці холодні хвилі
і рознеслось тремтіння могильного холоду темними водами.

Мовчіть води! Несіться вдолину з своєю багатою здобиччю, мовчазні, байдужі.
Не тремтіть від жаху. Адже не здригнулись тих серця, хто скручував руки своїм
жертвам, тих, хто заганяв кулі й багнети в їхні груди й тіло. Не тремтіть і ви!

Мовчи й ти, ветха, згорблена вербице! Хай заніміє твоє змарніле осіннє
листя. А на весні нехай не розвиваються нове, щоб ти назавжди заніміла, як зані-
міють всіх уста, хто знає про моторошну таємницю. Не шепочись з річними хвилями,
щоб не почуло людське вухо!

І ви, рибалки із зморщеними обличчями, не витягайте трупів із поскручуваними
руками, з попрострілюваними грудьми, з пораненими обличчями, з подірявленим
кулями й багнетами тілом. Стережіться! Побачить людське око і струсне вас хтось
за комір, і процідить крізь зуби загрозу, що здригнетеся ви від неї.

Ваше діло рибу ловити, а не людські трупи. Одне знайте, робіть своє.

Так, хай заніміють і ваші уста, щоб хвилі й вас не понесли.

Настане день, і заговорить кров, що позасихала на скелях і в байраках, кров,
пролита з ран забитих. Тоді ви широко розкриєте уста, тоді заговорите й ви.

Тоді!

А тимчасом мовчіть, будьте німі!

Мовчіть води, припини шепотіння листя, стара вербо, будьте німі, рибалки,
переховуйте страшні таємниці Дунаю.

Перекл. з болгарськ. М. Перера